

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

**Навчально-науковий інститут психології та соціального захисту
Кафедра практичної психології та педагогіки**

Л. Руденко, Р. Сірко, О. Стельмах, О. Вавринів

**МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ**

посібник

Львів – 2020

УДК 378:338.46(075)

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, протокол № 7 від 16.12.2020 р.

Рецензенти:

Литвин А. В., доктор педагогічних наук, професор;

Ковальчук З. Я., доктор психологічних наук, професор.

Руденко Л., Сірко Р., Стельмах О., Вавринів О.

Методичні засади формування комунікативної культури майбутніх психологів: посібник. Львів, 2020. 71 с.

У посібнику викладені методичні засади формування комунікативної культури майбутніх психологів під час професійної підготовки у закладі вищої освіти. Розглянуто етапи формування комунікативної культури, запропоновано комплекс активних методів і сучасних педагогічних технологій, які оптимізують цей процес. Це допоможе вдосконалити систему підготовки майбутніх психологів, які, крім професійних знань, умінь і навичок володіли б рефлексією, самостійністю, вміннями конструювати професійно-комунікативні дії, творчо підходити до виконання різноманітних комунікативних завдань під час професійної діяльності, зокрема в екстремальних ситуаціях.

Для науково-педагогічних працівників, методистів, аспірантів, студентів закладів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія».

ВСТУП

Соціальне становлення особистості як продукту природи і суспільства відбувається в громадському оточенні, що зумовлює прагнення кожної людини до спілкування, основним засобом якого є мова. Дж. Дьюї акцентував увагу на тому, що первинним мотивом для мови й мовлення є вплив (через вираз бажань, почуттів і думок), передусім, на діяльність інших людей і на формування міжособистісних стосунків.

У Галузевих стандартах вищої освіти, якими керуються профільні ЗВО у професійній підготовці майбутніх фахівців, важливе значення надається формуванню ключових компетентностей. У такому контексті ключові компетентності розглядаються як загальні здібності та вміння особистості, що дають змогу особі розуміти ситуацію, досягати успіху в особистісному й професійному житті, набувати соціальної самостійності та забезпечувати ефективну професійну міжособистісну взаємодію. Вимоги, що постають перед європейською спільнотою (збереження демократичного відкритого суспільства, мультилінгвізм, мультикультура, нові вимоги ринку праці, розвиток комплексних організацій, економічні зміни та ін.), наприкінці 90-х рр. ХХ ст. зумовили необхідність визначення Радою Європи ключових компетенцій, необхідних молодим європейцям, які були проголошені в доповіді В. Хутмахера на Симпозіумі РЄ в Берні (1996 р.). Ключові компетенції визначають адекватний прояв соціального життя людини в сучасному суспільстві через самореалізацію і особистісний розвиток, що сприяє суспільній інтеграції та працевлаштуванню.

Одне з провідних місць у переліку, поряд із політичними і соціальними, міжкультурними та пов'язаними зі зростанням інформатизації суспільства компетентностями, здатністю вчитися протягом життя як основою безперервного навчання в контексті особистого, професійного і соціального життя, посідають компетентності, що стосуються «володіння усною і письмовою комунікацією, які особливо важливі для роботи і соціального життя, з акцентом на тому, що тим людям, які не володіють ними, загрожує соціальна ізоляція».

На думку Я. Зимнього, до переліку ключових компетенцій належать: планування, організація і оцінювання власного навчання; ефективна комунікація в різних ситуаціях; результативна взаємодія в групі; творче

вирішення проблем; володіння комп'ютером та ІКТ. Не важко помітити, що більшість із них є комунікативно валентними, адже й ефективна міжособистісна взаємодія, і конструктивне спілкування, і опанування інформаційно-комунікаційних технологій потребують певного рівня розвитку комунікативного потенціалу особистості.

Здатність випускника ЗВО із специфічними умовами навчання адаптуватися до загальнолюдської та професійної спільноти великою мірою зумовлюється рівнем сформованості у нього вмінь знаходити конструктивні стратегії спілкування, усвідомлено проникати в культуру співрозмовника, не втрачаючи при цьому власної індивідуальності. Змістом будь-якої взаємодії є зв'язок, обмін (діями, предметами, інформацією тощо) і взаємний вплив, а її складовими – взаєморозуміння, взаємодопомога, співпереживання. У сучасній психології поняття «взаємодія», під час якої безпосередня чи опосередкована дія суб'єктів один на одного породжує їхню взаємозумовленість часто розглядається як синонім поняття «спілкування». Спираючись на це, вважаємо, що спілкування, як важлива форма суспільного буття, умова життєдіяльності людей, спосіб їх об'єднання, є важливим чинником, який визначає свідоме і розумне ставлення особистості до використання усіх його особливостей, функцій та видів у професійній діяльності.

Розвиток професійної культури в сучасному суспільстві супроводжується підвищенням уваги до комунікативної культури фахівців різного профілю, належний рівень якої забезпечує соціально прийнятну поведінку під час міжособистісної взаємодії. Професійна культура психолога як представника соціономічної професії передбачає наявність у нього здатності до моральної творчості, володіння професійними знаннями, вміннями й навичками, серед яких значне місце належить культурі спілкування, адекватному донесенню інформації, рефлексії власної професійної діяльності.

У країнах із розвинутими освітніми системами становлення та розвиток професійної культури фахівця пов'язують передусім із формуванням комунікативної культури, яка відображає не лише досконале володіння мовою на вербальному й невербальному рівнях, а й здатність спілкуватися, дотримуючись певних морально-етичних норм з урахуванням психологічних особливостей співрозмовника. У багатьох еконо-

мічно розвинених країнах її вважають головною умовою працевлаштування та кар'єрного зростання у сфері бізнесу, на ринку послуг, у промисловості, управлінні, освіті. З огляду на це комунікативну культуру доцільно розглядати як одну з головних компонент професійної культури фахівців соціономічних професій.

У контексті професійної підготовки майбутніх психологів проблема професійного спілкування набуває особливої актуальності, оскільки їхня майбутня професійна діяльність пов'язана з необхідністю постійної співпраці, зокрема під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

Комунікативна діяльність працівників соціономічної сфери має міжособистісний характер і забезпечується їхньою здатністю до продуктивного спілкування. Різні аспекти проблеми спілкування та формування стилю міжособистісної взаємодії знайшли висвітлення у філософських, психолого-педагогічних і соціальних дослідженнях Б. Ананьєва, Г. Андрєєвої, М. Бахтіна, М. Бейкера, В. Біблера, О. Бодальова, М. Бубера, Г. Васяновича, Л. Виготського, О. Гойхмана, В. Горяніної, М. Кагана, В. Лабунської, О. Леонтєва, Б. Ломова, Ю. Лотмана, К. Лунда, В. Малахова, А. Мудрика, Т. Надєїної, М. Обозова, Л. Орбан-Лембрик, В. Рибалки, І. Риданової, В. Саф'янова, В. Семиченко, В. Сухомлинського, Н. Творогової, Г. Чайки, Т. Чмут, Я. Яноушека та ін. Питання професійного спілкування розглядаються у працях М. Алвессона, І. Авдєєвої, С. Амеліної, І. Вдовенко, В. Грехнева, О. Каверіної, В. Кан-Калика, С. Кондратьєвої, І. Котової, Н. Курилович, О. Куцевол, Н. Логутіної, Г. Сагач, Є. Шиянова та ін.

Формування комунікативної культури фахівців різного профілю досліджували Л. Аухадєєва, О. Бовдир, Л. Іванченко, О. Запара, І. Зарецька, С. Знаменська, В. Лівенцова, Л. Лузяніна, І. Мазаєва, В. Майковська, Н. Мітрова, В. Садовська, С. Сарновська, В. Смorchкова, В. Соколова, В. Ремізов, Г. Тимченко, О. Шевцова, М. Шовкун, Н. Юрченко та ін.

Мета створення методичного посібника полягає в обґрунтуванні необхідності цілеспрямованого формування комунікативної культури майбутніх психологів під час професійної підготовки у ЗВО та висвітленні теоретичних аспектів методики реалізації цього процесу.

1. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Основна мета професійної освіти полягає в підготовці кваліфікованого фахівця відповідного рівня, конкурентоспроможного на ринку праці, який вільно орієнтується у професії. Її досягнення потребує визначення цілей та відбору змісту освіти, організації навчального процесу й оцінювання його результатів на таких засадах: сутність освіти полягає в розвитку здатності студента самостійно вирішувати проблеми в різних сферах і видах діяльності на основі використання соціального досвіду, елементом якого є і його власний досвід; сенс організації освітнього процесу відображається у створенні умов для формування досвіду самостійного вирішення студентами пізнавальних, комунікативних, організаційних, моральних та інших проблем, що становлять зміст освіти [64, с. 2]. Викладені положення відображають один із провідних напрямів державної політики в галузі освіти – зорієнтованість освіти на потреби особистості. Його реалізація має ґрунтуватися на знаннях особливостей індивідуального розвитку, можливостей, потреб студентів з метою їх урахування під час організації освітнього процесу у ЗВО; забезпечувати розвиток і саморозвиток особистості кожного студента; сприяти виробленню в майбутніх фахівців навичок і внутрішніх психологічних механізмів, необхідних для успішного спілкування, навчання та праці на кожному етапі професійної підготовки [56, с. 161–162]. Звідси – у процесі формування комунікативної культури особливої значущості набуває системність і безперервність педагогічного впливу на динаміку її сформованості. З огляду на це, завдання полягає у проектуванні педагогічної системи, яка забезпечить студентові знання, вміння й навички, сприятиме творчому саморозвитку та підвищенню його адаптивних можливостей, а також самореалізації у професійній діяльності. Це положення виступає стрижневою передумовою розроблення методики формування комунікативної культури майбутніх психологів, спрямованої на вирішення діалектичної суперечності між її наявним рівнем і потенційними можливостями використання освітнього простору в цьому процесі.

У педагогіці терміном «методика» позначають конкретні принципи, форми та засоби використання методів, за допомогою яких здійснюють-

ся більш глибоке пізнання різноманітних педагогічних проблем та їх вирішення [81, с. 103]. Під час проектування авторської методики формування комунікативної культури майбутніх психологів ми враховували також, що якість професійної підготовки кваліфікованих фахівців, їхній успішний прояв у трудовій практиці прямо пропорційно залежать від рівня сформованості особистісних позицій до результатів власної життєвої та професійної діяльності [36, с. 105].

Методика формування комунікативної культури майбутніх психологів ґрунтується на ідеях культурологічного, аксіологічного, особистісно-орієнтованого, синергетичного, діяльнісного й компетентнісного підходів до її формування, націлена передусім на розвиток особистості студента, його мотивації до самоосвіти й саморозвитку, уміння бути гнучким у процесі професійної взаємодії, готовності до постійного зростання, соціальної та професійної мобільності.

Змістова частина методики формування комунікативної культури визначається вимогами Галузевих стандартів вищої освіти, що містять відбір системи знань, умінь і навичок, на основі якої соціокультурний світогляд особистості м набуває нового, якісного рівня і дає їм змогу швидко змінювати себе, адаптуватися до вимог професійної діяльності.

Професійна педагогіка розглядає зміст освітнього процесу, спираючись на соціальне замовлення суспільства. У зв'язку з цим визначення змісту методики формування комунікативної культури майбутніх фахівців-психологів має ґрунтуватися на навчальному матеріалі, який становить основи комунікативної підготовки, враховувати принципи відбору змісту та їх ієрархію в компонуванні матеріалу. Проектування нашої методики здійснювалося відповідно до Освітньої програми «Практична психологія» за спеціальністю «053 Психологія» другий (магістерський) рівень вищої освіти і навчальних планів підготовки бакалаврів за спеціальністю «053 Психологія» з урахуванням загальнодидактичних принципів, принципів професійної освіти та специфічних принципів формування комунікативної культури.

Необхідно відзначити зумовленість комунікативної культури студентів особливостями майбутньої професійно-комунікативної діяльності, що визначає організацію самого процесу її формування під час професійної підготовки у ЗВО. У зв'язку з цим процесуально-технологічний

аспект формування комунікативної культури майбутніх психологів передбачає доцільність, цілісність, поступовість і поетапність організації. Результат цього процесу полягає у формуванні комунікативної культури студентів як якісної характеристики особистості, що виявляється в їхній готовності до використання набутих комунікативних компетентностей у професійній діяльності.

Оскільки комунікативна культура психологів розглядається як можливість реалізації їхньої професійної компетентності та засіб особистісного і професійного зростання у фаховій діяльності, то її формування під час професійної підготовки спрямоване на:

- вироблення у студентів мотиваційно-ціннісного ставлення до спілкування, потреби вдосконалення власної комунікативної культури;
- озброєння студентів професійно значущими знаннями норм і правил професійного спілкування, розвиток пізнавальних здібностей і потреб особистості, її здатності до ефективного сприймання та осмислення інформації;
- актуалізацію готовності випускників ЗВО із специфічними умовами навчання виконувати професійну діяльність на основі практичного застосування комплексу комунікативних умінь, навичок міжособистісної комунікативної взаємодії, відбору професійно-значущої інформації;
- розвиток здатності застосування набутих комунікативних компетентностей під час виконання професійно-комунікативних функцій у навчально-виробничій і майбутній професійній діяльності.

Усі ці завдання тісно взаємопов'язані: формування ціннісного ставлення до спілкування базується на потребі знань про комунікативну культуру і, водночас, неможливе без їх наявності, а розвиток комунікативних умінь і навичок, які ґрунтуються на знаннях, відповідно, неможливий без прагнення до самовдосконалення у професійній діяльності. Зважаючи на це, цілісний процес формування комунікативної культури майбутніх психологів доцільно розглядати поетапно. Відповідно до структурних компонентів комунікативної культури та з урахуванням завдань і педагогічних умов її формування виокремлюємо в ньому чотири етапи: усвідомлення, пізнання, актуалізації та адаптації (див. табл. 1). Поетапність дозволить простежити взаємозалежність і взаємо-

зумовленість структурних компонентів комунікативної культури, динаміку їх становлення і внутрішні взаємозв'язки, а також відобразити багатогранність комунікативної культури як особистісного утворення.

Таблиця 1

**Етапи формування комунікативної культури
майбутніх психологів**

Етапи формування комунікативної культури	Компоненти комунікативної культури	Педагогічні умови формування комунікативної культури майбутніх психологів
<i>Усвідомлення</i>	Особистісно-рефлексивний	Зорієнтованість процесу формування комунікативної культури на розвиток особистості майбутнього фахівця
<i>Пізнання</i>	Гносеологічно-когнітивний	Упровадження у професійну підготовку психологів дисципліни «Комунікативна культура психолога»
<i>Актуалізації</i>	Операційно-технологічний	Розроблення й застосування цілісної методики формування комунікативної культури майбутніх психологів у ЗВО із специфічними умовами навчання
<i>Адаптації</i>	Професійно-адаптивний	Цілеспрямоване включення комунікативних компетентностей у навчально-виробничу діяльність майбутніх психологів

Як відомо, в основі трансформації будь-яких ставлень, виникнення готовності особистості до самоперетворення лежить її мотиваційно-потребнісне ядро. Саме мотивація спричиняє поведінку й діяльність людини, надає їй доцільності, реалізуючи певні мотиви для досягнення мети. Джерелом спонукальної сили мотиву, основна функція якого полягає в селекції потребнісних спонукань і формування спрямованості діяльності, є потреби [9, с. 39]. Формування мотиву відбувається у три стадії: виникнення потреби та первинного мотиву на основі прийняття значущого для особистості стимулу, який зробить цю потребу особистісною; активізація пошуку засобів задоволення потреби в реальних

обставинах; встановлення конкретної мети і формування наміру її досягнення. Причому постановка цієї мети пов'язана з передбаченням не лише засобів і шляхів задоволення потреби, а й результату цього процесу [47, с. 59–60]. У такий спосіб конкретний мотив перетворюється на свідоме навмисне спонукання до дії та намір досягти поставленої мети.

Відповідно, мотиваційно-ціннісна компетентність комунікативної культури передбачає передусім формування у студентів ціннісного ставлення до комунікативної діяльності, культури комунікативної взаємодії. Починаючи з етапу усвідомлення, ця компетентність вдосконалюється на кожному з наступних етапів, набуваючи різних статусів, залежно від мети та трансформуючись у властивість особистості. Наприклад, на першому етапі саме її формування є головною метою; на етапі пізнання – мотиваційно-ціннісна компетентність підпорядковується його меті – накопиченню досвіду комунікативної діяльності у вигляді знань, які, в свою чергу, підносять мотиви та потреби особистості на новий щабель; на етапі актуалізації останні реалізуються у процесі цілеспрямованого набуття практичних комунікативних компетентностей щодо організації й виконання комунікативної діяльності у професійній сфері; на етапі адаптації – відбувається вдосконалення знань, умінь і навичок та їх закріплення в безпосередній трудовій практиці.

Усвідомлення майбутніми психологами ролі комунікативної культури для успішної професійної діяльності викликає в них потребу підвищення її рівня, спонукає до саморозвитку й самовдосконалення, впливає на формування особистості та сприяє розкриттю її творчого потенціалу, виробленню прагнення до неперервного професійного розвитку.

З огляду на це, метою першого етапу усвідомлення є формування у студентів ЗВО, які навчаються за спеціальністю «Психологія» чіткого уявлення про комунікативну культуру як показник рівня їхнього професіоналізму, ціннісного ставлення до спілкування, розвиток у майбутніх фахівців мотивації до вдосконалення власної комунікативної культури, самоосвіти й самовдосконалення, здатності до самооцінки й саморегуляції в міжособистісній комунікативній взаємодії. Він спрямований передусім на усвідомлення необхідності формування комунікативної культури на особистісно-рефлексивних засадах і передбачає формування відповідних компетентностей: мотиваційно-ціннісної, яка включає

мотиви комунікативної поведінки й комунікативні настанови, професійно-комунікативні цінності; особистісно-комунікативної, яка визначається гуманістичною спрямованістю особистості під час спілкування, її тактовністю, толерантністю, емпатійними властивостями, здатністю до особистісної атракції; комунікативно-рефлексивної, що виявляється у здатності особистості до оцінювання й самооцінювання власних дій, самоаналізу, саморозвитку, самоконтролю й емоційно-психологічної саморегуляції, рефлексії професійної комунікативної діяльності.

Педагогічним завданням на етапі усвідомлення є зацікавлення студентів, їх залучення до спостереження за комунікативною діяльністю досвідчених психологів-практиків і власною комунікативною діяльністю у процесі професійної підготовки. Аналіз результатів спостереження, отриманих під час навчання знань про необхідні для успішної роботи якості приводять студентів до усвідомлення необхідності розвитку власної комунікативної культури [28, с. 115], підвищують мотивацію до її вдосконалення, осягнення її важливості для високих досягнень у професійній діяльності.

Отже, компетентності особистісно-рефлексивного компонента комунікативної культури майбутніх психологів формуються під час цілеспрямованого процесу професійної підготовки, успіх якого великою мірою залежить від мотивів, прагнень і стану особистості студента. Це доцільно здійснювати під час вивчення дисциплін циклу загальної підготовки «Українська мова та культура», «Філософія», «Педагогіка», «Іноземна мова», циклу профільної підготовки «Технологія психотренінгу», «Основи психологічного консультування», «Тренінг комунікативності», «Тренінг особистісного зростання», «Психологія спілкування», «Психологія управління», а також під час вивчення вибіркових дисциплін «Конфліктологія» і «Психологія особистості». Основним на першому етапі є включення у зміст цих дисциплін відповідної інформації, яка сприятиме усвідомленню необхідності вдосконалення комунікативної культури для успішної роботи та активізуватиме пізнавальну діяльність студентів на наступному етапі.

При цьому важливим є вироблення ціннісного ставлення до спілкування як засобу міжособистісної взаємодії та з'ясування вимог до комунікативної діяльності фахівців-психологів. Усвідомлення значущості

комунікативної культури у професійній діяльності психолога та необхідності її вдосконалення зумовлює виникнення потреби отримання певних знань.

Другий етап методики формування комунікативної культури є етапом пізнання. Його мета – розвиток пізнавальних здібностей і потреб особистості майбутнього фахівця, її здатності до ефективного сприймання та осмислення інформації, тобто накопичення у студентів професійно-комунікативного досвіду у вигляді знань норм і правил. Він спрямований на опанування способів налагодження міжособистісного контакту, адекватної оцінки людини в конкретній комунікативній ситуації, налагодження продуктивної взаємодії у професійній сфері та передбачає формування на гносеологічно-когнітивних засадах компетентностей: гностичної, яка ґрунтується на знанні професійних понять, етичних норм і вимог до професійно-особистісних якостей майбутнього фахівця, соціально-психологічних особливостей особистості, основ психології професійного спілкування; мисленнєвої, що відображає гнучкість мислення, здатність до аналізу й синтезу, систематизації та узагальнення відповідної інформації, створення внутрішнього плану комунікативних дій; перцептивної, що виявляється у здатності особистості до сприймання партнера по спілкуванню з урахуванням когнітивних, емоційних, аксіологічних особливостей комунікативної взаємодії.

Відповідно до нової освітньої парадигми ключові завдання освіти полягають у тому, щоб: забезпечити людину необхідним комплексом знань і вмінь, що сприятиме адаптації біологічної природи індивіда до суспільного життя; сформувати в неї потрібні для соціуму особистісні якості на основі засвоєння соціокультурного досвіду; допомогти людині щодо саморозвитку й духовного зростання. Відповідно до цього з метою фасилітації самовизначення, гармонійного розвитку та самореалізації особистості потрібно побудувати цілісний процес здобування знань на основі органічного поєднання соціально-гуманітарних, природничо-наукових і професійно орієнтованих дисциплін, їх наповнення спільними гуманістичними смислами і духовно-моральними цілями. Це передбачає розвиток у молоді сучасного наукового світогляду. Вважаємо, що особливу увагу в цьому контексті слід приділяти студентам, які навча-

ються за спеціальностями «Практична психологія» та «Соціальна робота», які належать до групи соціономічних професій.

Як свідчить аналіз сучасного стану формування духовного світу майбутніх фахівців соціономічних професій, цей процес супроводжується суперечливими тенденціями, що спричинені тривалим домінуванням у суспільній свідомості українців тоталітарної ідеології, внаслідок чого сьогодні зростають антинаукові настрої та войовниче невігластво, які, часом, навіть посилюють соціальну напруженість та підтримують «своєрідну інтелектуальну інерцію в соціокультурному середовищі». Це призводить до загострення світоглядної кризи суспільства в аксіологічному, соціокультурному, культурологічному та антропологічному вимірах. У зв'язку з цим зростає значущість світоглядного компонента в роботі представників соціономічних професій, адже їхня професійна діяльність пов'язана з необхідністю надавати психологічну допомогу тим, хто її потребує, і вимагає чуйності, уважності, любові до людей, щирого бажання їм допомогти. Якісні ознаки цих характеристик ґрунтуються на знаннях особистості, відображають її цінності й переконання та, тобто свідчать про її світоглядну позицію.

Актуальність проблеми формування світогляду майбутніх фахівців соціономічних професій зумовлена потребою підвищення якості їхньої професійної підготовки на основі розвитку їхнього мислення та активізації когнітивної діяльності самосвідомості.

Спираючись на викладені положення і враховуючи здобутки сучасної психолого-педагогічної теорії та методики професійної освіти, сформулюємо мету статті: обґрунтувати гносеологічний аспект формування світогляду майбутніх практичних психологів і соціальних працівників, урахування якого в їхній професійній підготовці у вищому навчальному закладі забезпечить оптимізацію освітнього процесу. Сутність гносеологічного аспекту визначалася стосовно проблеми його формування у майбутніх фахівців соціономічних професій відповідно до філософського, культурологічного, психолого-педагогічного змісту поняття світогляду.

Одне з провідних завдань сучасної професійної освіти полягає у формуванні в майбутніх фахівців належних, із погляду соціального замовлення, якостей особистості та передбачає засвоєння нею соціокультур-

ного досвіду людства. Освіта, отже, є сферою соціокультурної життєдіяльності, в якій відбувається становлення світоглядних позицій духовно багатой, морально вільної, культурно вихованої особистості фахівця. Серед ключових напрямів державної освітньої політики варто відзначити: реформування системи освіти на основі філософії «людиноцентризму», переорієнтацію її змісту на цілі сталого розвитку та підвищення її якості на інноваційній основі. Це означає, що підготовка конкурентоздатного фахівця має передбачати виховання людини інноваційного типу мислення й культури завдяки створенню освітнього простору, який би враховував суспільні й державні потреби, новітні освітні технології, а також (чим не можна нехтувати!) запити самої особистості.

Професійна діяльність практичних психологів і соціальних працівників передбачає постійне, часом тривале, контактування з людьми, взаємодію з ними в різноманітних, часто емоційно напружених і суспільно нестабільних ситуаціях. Дослідники пов'язують людиновимірність соціономічних професій зі світоглядними домінантами, які ґрунтуються на суб'єкт-об'єктних відносинах і виявляються як на рівні об'єкта (соціальних груп та індивідів, що потребують допомоги суспільства), так і суб'єкта (виконавців заходів щодо надання цієї допомоги). Для успішного виконання своїх функцій практичні психологи і соціальні працівники мають не лише володіти достатнім обсягом професійних компетентностей, а й виявляти відповідно до конкретної ситуації соціально та професійно значущі якості особистості: любов до людей, уважність і спостережливість, комунікабельність, тактовність і терпеливість, здатність до рефлексії, емпатії, творчого мислення, готовність до самостійного прийняття оптимальних рішень, саморозвитку, співвіднесення своїх життєвих смислів із загальнолюдськими цінностями тощо.

Створення умов для формування світогляду особистості, її життєвої самоідентифікації й самореалізації в майбутній професійній діяльності потребує побудови освітнього процесу на засадах цілісності, органічного інтегрування спільних гуманістичних смислів і духовно-моральних цілей у суспільно-гуманітарні, психолого-педагогічні, природничо-математичні дисципліни (у такому випадку цілісність забезпечить принцип комплементарності, що є одним із дієвих способів розкриття різних граней цілого). Комплекс взаємодоповнювальних знань має

спрямовуватися передусім на духовний розвиток студентів, а також на формування у них ціннісного ставлення до людини, життя взагалі, та професійної діяльності зокрема.

Отже, ефективна професійно-комунікативна діяльність неможлива без певних знань. Причому їх глибина і міцність забезпечуватимуть відповідний рівень аналізу і синтезу, узагальнення й абстрагування, свободу оперування ними на практиці. Якісний рівень комунікативної діяльності визначається не окремими знаннями, а їх системою: потрібні знання краще пригадуються, відтворюються й активно включаються в комунікативну практику, якщо вони засвоювалися в системах знань, які «забарвлюються певними почуттями, стають переконаннями, виражаються у вчинках, складаючи сутність людської особистості» [66, с. 84]. Таким чином, накопичення системи знань має створювати своєрідний «фонд розумових прийомів» [47, с. 47–48], необхідних для успішної професійно-комунікативної діяльності. Додамо, що формування такого типу системи знань буде більш ефективним, коли студенти усвідомлюватимуть необхідність їх опанування на основі рефлексії власної комунікативної діяльності.

Система професійних знань виробляється передусім у процесі профільної підготовки психологів. Перспективними у контексті формування комунікативної культури фахівців цього профілю є дисципліни, які забезпечують їхню комунікативну і психологічну підготовку до професійної діяльності («Основи психологічного консультування», «Тренінг комунікативності», «Тренінг особистісного зростання», «Психологія управління та спілкування», «Конфліктологія»). Завдяки цим дисциплінам у майбутніх психологів формуються мовнокомунікативні компетентності щодо володіння українською й іноземними мовами, понятійно-категоріальним апаратом і термінологією професійної сфери, їх використання відповідно до обставин і статусно-рольових характеристик партнера, знання етикетних мовних формул і особливостей їх використання у професійному спілкуванні.

При цьому доцільно використовувати міжпредметні зв'язки, як засоби, що сприяють організації пізнавальної діяльності студентів. За рахунок відбору змісту дисциплін міжпредметного характеру забезпечується співвіднесення і взаємодоповнення комунікативних знань і вмінь студентів.

нтів із різних галузей та їх узагальнення [7, с. 226]. Під час формування комунікативної культури можна посилатися на підручники й наочні посібники, які використовуються в загальній і пофільній підготовці, пропонувати пізнавальні комунікативні завдання, спроектовані на різноманітні професійні ситуації тощо.

У реальній професійній діяльності усі основні види діяльності практичного психолога виконуються в умовах міжособистісної взаємодії. Це означає, що вони регламентовані правилами професійно-комунікативної поведінки [67, с. 146]. Метою такої взаємодії є задоволення потреби у спільній діяльності, яка виявляється, зокрема, й у зусиллях людей з організації сумісних дій, що дозволяють партнерам виконати спільну діяльність [1, с. 101] і досягти в ній взаєморозуміння.

Урахування цього під час підготовки фахівців-психологів у ЗВО потребує зосередження уваги на соціальному аспекті спілкування, оскільки їхня майбутня професія пов'язана з постійним оновленням контактів із численними клієнтами, необхідністю швидко налаштовувати себе на нові стосунки, виконання різних професійних ролей (керівник, клієнт, колега) тощо. Спілкування тут відображає комплекс зв'язків і взаємовпливів, що виникають під час спільної діяльності психолога та його партнера по взаємодії. Така діяльність протікає в умовах соціального контролю на основі суспільних норм і прийнятих зразків поведінки, які й регламентують взаємовідносини людей, що спільно діють.

Третій етап методики формування комунікативної культури – етап актуалізації – спрямований на вироблення у психологів комплексу комунікативних умінь і навичок взаємодії та відбору професійно-значущої інформації, як системи внутрішніх засобів регуляції комунікативних дій. Він передбачає формування у студентів операційно-технологічного компонента комунікативної культури, який виявляється передусім у їхніх комунікативних вміннях і навичках.

Під час навчання у закладах вищої освіти студенти набувають професійних умінь у процесі опанування дисциплін профільної підготовки та дисциплін за вибором, реально вдосконалюють їх під час проходження різних видів практики.

Під професійними вміннями фахівців розуміють комплекс усвідомлених, цілеспрямованих розумових і практичних дій на основі продук-

тивного застосування знань про професію, функції та структуру спілкування, основні техніки комунікації, які забезпечують успішну реалізацію професійної діяльності [44, с. 115–116]. Структура професійних умінь фахівця, запропонована В. Васіною [9], подана в табл. 2, і ґрунтується, як бачимо, майже виключно на комунікативних вміннях.

У нашому дослідженні готовність випускників ЗВО виконувати професійну діяльність на основі практичного застосування комплексу професійно-комунікативних умінь відображена у змісті операційно-технологічного компоненту. Лінгво-комунікативна, коннективно-операційна й інформаційно-технологічна компетентності, які утворюють цей компонент, не лише забезпечують ефективність професійно-комунікативної діяльності в соціономічній сфері (володіння способами і формами вербального спілкування, дотримання норм і правил мовного етикету, реалізація комунікативної взаємодії за допомогою електронних, телекомунікаційних засобів зв'язку), а й є системою внутрішніх засобів регуляції комунікативних дій (розуміння, сприйняття й аналіз мовленнєвих дій своїх і співрозмовника, здатність до адекватної реакції на них у межах конкретної комунікативної ситуації, налагодження зворотного зв'язку).

Таблиця 2

Структура професійних умінь фахівця

№ з/п	Уміння	Змістова характеристика
1.	діалогові	уміння правильно будувати письмове й усне мовлення, грамотно побудувати діалог, тактовно розмовляти з клієнтом
2.	інформаційно-технологічні	уміння довести до інформацію про організацію роботи із клієнтом, необхідність контролю дотримання певних правил
3.	аудіо-контактні	уміння вислухати клієнта, оцінити якість наданої послуги і на цій основі розробити пропозиції щодо її підвищення
4.	аналітико-управлінські	уміння аналізувати професійні ситуації, врегульовувати конфлікти, організовувати вигідне ділове співробітництво під час роботи з клієнтом

5.	оціночно-рефлексивні	уміння робити адекватні висновки на основі рефлексії власної діяльності та розробляти програму її вдосконалення
----	----------------------	---

Так, лінгво-комунікативна компетентність характеризує вербальну поведінку фахівця на основі володіння ним комунікативними техніками з урахуванням стилістичних, лексичних, граматичних, фонетичних аспектів мови, в тому числі іноземної, в умовах властивого для соціономічної сфери інтерактивного спілкування, яке потребує швидкого реагування на конкретну комунікативну ситуацію.

Важливими в межах коннективно-операційної компетентності є уміння налагоджувати контакти, створювати позитивну атмосферу спілкування, ненав'язливо переконувати, тобто – конструювати систему взаємовідносин із клієнтом таким чином, щоб формування знань, оцінок і уявлень у процесі творчого діалогу ґрунтувалося на співпраці щодо вирішення проблемних завдань, дійсному зацікавленні клієнта послугою психолога [11, с. 16].

Внутрішнім засобом регуляції власної комунікативної поведінки вважаємо пов'язані з аналізом своєї роботи рефлексивні вміння, за допомогою яких практикуючий психолог має можливість оцінити адекватність поставлених комунікативних завдань реальним умовам; відповідність змісту комунікативної діяльності поставленим завданням; ефективність комунікативних засобів для їх вирішення в конкретній виробничій ситуації. Вони виробляються у процесі постійного аналізу своєї комунікативної діяльності й ситуативної оцінки причинно-наслідкових зв'язків. Усвідомлення результатів цього аналізу впливає на зміну комунікативної поведінки особистості в напрямі її покращення.

Інформаційно-технологічна компетентність передбачає вміння знаходити, вибирати, сприймати, аналізувати та використовувати інформацію профільного спрямування, технологічні вміння швидкого та надійного отримання необхідної професійно-значущої інформації на основі використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та комунікаційних систем, комплексу комп'ютерних програм для роботи підприємств соціономічної сфери.

Педагогічне завдання етапів розвитку й актуалізації формування комунікативної культури майбутніх психологів полягає в тому, щоб виробити відповідні комунікативні компетентності на основі поєднання тісно пов'язаних спільністю цілей теоретичної комунікативної підготовки і практичної реалізації теоретичних положень у професійній діяльності. Для забезпечення комплексної підготовки майбутніх психологів до комунікативної взаємодії у професійній сфері ми пропонуємо впровадити в їхню професійну підготовку спецкурс «Комунікативна культура психолога», який передбачає цілеспрямований вплив на мотиваційну, інтелектуальну, поведінкову сфери особистості. У процесі розроблення спецкурсу ми враховували, що: пріоритетним завданням є використання комунікативних засобів відповідно до конкретного соціального контексту; побудова освітнього процесу вимагає залучення студентів до ситуативного спілкування, максимально наближеного до реальних виробничих ситуацій; викладач не лише організовує ефективну взаємодію, а й стає активним координатором навчальної діяльності майбутніх фахівців, їхнім партнером; на практичних заняттях перевага надається інтерактивним видам діяльності, імітаційним іграм, завданням із вирішенням певних виробничих проблем із використанням діалогу, дискусії, дебатів, моделювання ситуацій.

Теоретична частина спецкурсу включає інформацію з основ психології особистості та психологічних основ комунікативної взаємодії, передбачає отримання знань про професійне середовище як комунікативний простір, сутність комунікативної культури особистості, її ціннісну і практичну значущість для професійної діяльності тощо. Окремі відомості та завдання спрямовані на розвиток навичок рефлексії власної комунікативної діяльності, що дозволить майбутньому фахівцеві оцінювати комунікативну ситуацію, швидко й на високому професійному рівні приймати рішення та планувати комунікативні дії.

Практична частина спецкурсу спрямована на: вдосконалення особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців; формування умінь конструктивно спілкуватися на всіх етапах процесу надання психологічної допомоги, встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми з урахуванням вікових, статусних та соціально-рольових характеристик; адекватне та ефективне використання невербального і вербального

каналів спілкування у професійній діяльності; подолання комунікативних бар'єрів; володіння способами саморегуляції та самоконтролю у процесі міжособистісної комунікативної взаємодії, вироблення навичок професійного ведення ділового діалогу тощо.

Формувати й розвивати у майбутніх психологів компетентності операційно-технологічного компонента комунікативної культури доцільно під час навчальної діяльності, яка містить елементи професійно-комунікативної взаємодії. Причому відбір навчального матеріалу має здійснюватися на засадах проектування професійно-комунікативних знань, умінь і навичок на нестандартні ситуації, які могли б виникнути у професійній діяльності, влаштування на роботу тощо. На цьому етапі доцільно пропонувати проблемні завдання, проводити імітаційні ігри, які моделюють реальні професійні ситуації, тренінги розвитку комунікативних компетентностей та їх вдосконалення.

Опанування спецкурсу «Комунікативна культура психолога», як предмета за вільним вибором, дозволить вирішити суперечність між суспільною потребою у кваліфікованих працівниках соціономічної сфери з високим рівнем готовності до професійно-комунікативної взаємодії й відсутністю цілеспрямованої діяльності для забезпечення цієї потреби в системі професійної освіти, сприятиме виробленню вмій оцінювання комунікативних ситуацій та адекватного застосування комунікативних засобів для досягнення мети комунікативної взаємодії на всіх етапах процесу надання психологічних послуг.

Реалізація етапів пізнання й актуалізації під час вивчення спецкурсу забезпечить підвищення готовності випускників ЗВО до застосування набутих професійно-комунікативних знань, умінь і навичок, втілених у відповідних компетентностях компонентів комунікативної культури, в навчально-виробничих і виробничих ситуаціях.

Як уже підкреслювалося, одна з основних вимог роботодавців до якості професійної підготовки студентів у закладах вищої освіти полягає не лише в їхній готовності виконувати на високому професійному рівні посадові обов'язки, а й у здатності до швидкої адаптації в динамічному професійному середовищі, мобільності у професійній сфері, успішного вирішення нестандартних виробничих ситуацій.

Зважаючи на це, мета четвертого етапу (адаптації) методики формування комунікативної культури майбутніх психологів підпорядковується вдосконаленню комунікативних компетентностей у процесі практичної підготовки і виробничої практики у відповідних закладах, що надають психологічні послуги населенню. Цей етап відображає професійно-адаптивний компонент комунікативної культури і спрямований на формування соціально-адаптивної, статусно-рольової компетентностей та компетентності самопрезентації, які показують ефективність комунікативної діяльності фахівця у виробничих умовах. Вони виявляються в швидкому входженні випускника ЗВО у трудову спільноту, продуктивному виконанні ним професійно-комунікативних функцій та усвідомленні специфіки власного професійно-рольового репертуару. Етап адаптації, в якому сконцентрований зміст попередніх етапів, має відобразити очікуваний результат методики – належний рівень комунікативної культури психологів.

Професійна комунікативна діяльність фахівців соціономічної сфери є багатоаспектною й відбувається в умовах професійної взаємодії, де працівник може перебувати в ролі підлеглого, колеги або працювати з клієнтом. Багатоаспектність професійно-комунікативної діяльності психологів визначає різноманітність її форм. Хоча вона переважно протікає в усній формі, та деякі її види належать до письмової (складання резюме, виконання замовлень в електронному вигляді, оформлення звітної документації, заповнювання бланків замовлень тощо). Крім того, відзначимо існування так званих «мішаних» форм професійно-комунікативної діяльності фахівців, до яких можна віднести, наприклад, укладання й обговорення різноманітних угод і контрактів тощо.

Отже, для професійної діяльності в соціономічній сфері характерні різноманітні за рольовою приналежністю ситуації спілкування, які потребують мотиваційного підкріплення, забезпечення позитивного зворотного зв'язку й високої відповідальності за результат комунікативного процесу. Важливу роль у них відіграє комунікативна поведінка фахівця, детермінована сукупністю його особистісних і професійних якостей, специфікою соціально-професійного середовища й особливостями конкретної ситуації, у якій безпосередньо й виявляється комунікативна культура.

Під час навчально-виробничої практики основна увага має приділятися комунікативній діяльності студентів, спостереженню за нею в різних ситуаціях, аналізуванню. На цьому етапі, який тісно пов'язаний з попереднім етапом (актуалізації), доцільно вдосконалювати навички студентів щодо моделювання комунікативного процесу в професійній сфері, прогнозування реакцій співрозмовника на певні слова і вчинки, розрізнення конгруентності його вербальної та невербальної мови, розпізнавання емоційного стану і мотивів поведінки тощо на основі засвоєних знань і сформованих умінь. Найкраще для досягнення цієї мети застосовувати контекстне навчання, яке передбачає моделювання професійно-комунікативних ситуацій, під час якого відбувається практичне вдосконалення всіх компонентів комунікативної культури майбутніх фахівців-психологів. Так, наприклад, можна уявити ситуацію працевлаштування, яка потребує від фахівця продемонструвати вміння представити себе, скласти резюме, спілкуватися телефонічно, бути учасником співбесіди з роботодавцем тощо.

Доцільним та ефективним також є соціально-психологічний тренінг, спрямований на вдосконалення соціально-адаптивної, статусно-рольової компетентностей та компетентності самопрезентації. Виявлення цих та інших комунікативних компетентностей слід спостерігати в безпосередній виробничій діяльності під час проходження виробничої практики у відповідних закладах.

Таким чином, етап адаптації відрізняється особливою складністю, оскільки студенти потрапляють у реальні виробничі умови, в яких вчать аналізувати й коригувати власну комунікативну поведінку, знаходити й виправляти помилки, допущені під час професійно-комунікативної діяльності, оцінювати свій професійно-комунікативний потенціал, що стимулює вдосконалення комунікативних компетентностей та сприяє прагненню до постійного розвитку в професії.

Пріоритетною метою нашої методики є формування комунікативної культури майбутніх психологів як однієї з провідних складових їхньої професійної майстерності. В сучасних умовах закладів вищої освіти ефективність цього процесу великою мірою залежить від ціннісних установок студентів, їхніх знань правил і етичних норм професійно-комунікативної взаємодії, ставлення до людини як до її суб'єкта, яке

має ґрунтуватися на засадах взаєморозуміння, співробітництва, доброзичливості. Особлива увага при розробленні методики приділялася стимулюванню на всіх етапах активності студентів, завдяки якій оптимізується розвиток комунікативних компетентностей.

Важливою ознакою методики, що пропонується, є: орієнтація її змісту, форм, методів і технологій на формування компонентів комунікативної культури; скерованість на формування у майбутніх психологів рефлексивного ставлення до професійно-комунікативної діяльності, розвиток мотивації до вдосконалення комунікативних компетентностей, особистісного зростання і прагнення успіху в професії; широке використання у процесі формування комунікативної культури моделей ситуацій професійно-комунікативної взаємодії з урахуванням усього спектру професійних ролей фахівця соціономічної сфери і різних видів його комунікативних дій.

На цій основі здійснювався вибір методів і технологій формування комунікативної культури майбутніх психологів, про які буде йти мова далі.

2. ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ПСИХОЛОГІВ

Методика формування комунікативної культури майбутніх психологів відображає напрями практичної реалізації змісту професійної освіти, має відповідати її цілям і визначати такі форми організації освітнього процесу, які сприяють накопиченню необхідного особистісно-професійного комунікативного досвіду студентів.

У контексті особистісно-орієнтованого підходу категорія такого досвіду є своєрідним регулятивом при проектуванні змісту освіти. На переконання В. Серікова, в його структуру потрібно вводити поняття, прийоми діяльності, проблеми, світоглядні колізії, завдання тощо, освоєння сутності яких передбачає виконання студентами «метадіяльності з її специфічними діями оцінювання, рефлексії, упорядкування і «ранжирування» власних вражень, прийняття рішень». Така актуалізація особистісного досвіду посилює особистісно-смыслову позицію студентів та активізує їхню навчальну діяльність [70, с. 84, 87]. Вагому роль у цьому

процесі відіграє комунікативна діяльність, яка не лише допомагає здійснювати самооцінку з позиції партнерів по спілкуванню, а й сприяє усвідомленню себе як її суб'єкта. Відповідно до принципу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти саме змістовна сфера повинна розширяти межі комунікативної діяльності від особистісної до професійної, впливати на вибір форм і методів формування комунікативної культури професіонала. Сутнісною рисою цього процесу В. Серіков вважає включення навчальної діяльності у структуру процесів саморозвитку [70, с. 76–77], що в нашому дослідженні узгоджується із принципом саморозвитку, який віднесено до специфічних принципів формування комунікативної культури психологів.

Процесуально-технологічний аспект формування комунікативної культури психологів у ЗВО передбачає комбінування різноманітних типів навчання. В. Безрукова наголошує, що навчання за своєю організацією має бути різноманітним, як і особистісний досвід індивіда [5, с. 30]. У практиці вищої освіти використовуються пряме, контекстне, інструктивне, дослідницьке, індивідуальне та колективне, зовні регульоване навчання та самоосвіта.

Сутнісні рівні та стійкі характеристики освітнього процесу відображають форми навчання. У філософії категорія форми тлумачиться як: спосіб організації змісту, відносно стійка визначеність зв'язку і взаємодії елементів змісту; відображення певного змісту, його внутрішньої структури і зовнішній вираз; є продуктом саморозвитку змісту [77, с. 212]. Звідси випливає, що форма дидактичного явища (навчального процесу або окремого предмета), визначає його внутрішню організацію, зміст і систему його стійких зв'язків, тобто – об'єднує всі компоненти, що становлять зміст педагогічного процесу в його філософському сенсі [5, с. 30]. Причому вона становить частину і змісту, і методів, і технології навчання й відображає спосіб взаємодії діяльностей викладання і навчання та впливу першого на друге [70, с. 75–76].

У педагогічній науці існує кілька термінів, що позначають поняття форми дидактичного явища: форма навчання, форма організації навчання, організаційна форма навчання. Проте, як зауважує Ю. Мальований, зважаючи на загальнофілософське тлумачення форми найбільш коректним є перший [42, с. 965]. Спираючись на авторитетну думку, ми корис-

туватимемось у нашому дослідженні терміном «форма навчання». Форми навчання є соціально зумовленими, оскільки відображають характер спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу, їхню функціональну узгодженість, ступінь активності студентів під час пізнавальної діяльності й керівництва нею з боку викладача. Ефективність взаємодії учасників дидактичного процесу великою мірою залежить від вибору викладачем методів, прийомів і засобів, усвідомлення ним цілей і завдань навчання, використання новітніх досягнень психологічної та педагогічної наук, врахування дидактичних закономірностей і принципів у педагогічній практиці.

Одним із компонентів освітнього процесу є його зміст, відображений у навчальному матеріалі. Завдання педагога допомогти студентам його засвоїти, інтеріоризувати і зробити частиною особистого досвіду. У контексті нашого дослідження, враховуючи п'ять компонентів життєвого досвіду людини (ціннісний, досвід рефлексії, звичної активації, операціональний досвід і досвід співпраці [46]), ми екстраполюємо його на комунікативний досвід студента. Так, ціннісний досвід орієнтує зусилля майбутнього фахівця на формування комунікативної культури, окреслюючи її взірець; досвід рефлексії допомагає співвідношенню своїх можливостей з вимогами до комунікативної діяльності в соціономічній сфері; досвід звичної активації показує оперативну підготовленість фахівця до виконання професійно-комунікативної діяльності, його розрахунок на певні умови в досягненні успіху при вирішенні комунікативних завдань; операціональний досвід відображає професійно-комунікативні знання і вміння, а також уміння саморегуляції в різних комунікативних ситуаціях; досвід співпраці сприяє об'єднанню зусиль з іншими учасниками під час вирішення професійно-комунікативних завдань.

Названі компоненти утворюють цілісну систему комунікативного досвіду майбутнього психолога як суб'єкта комунікативної діяльності. Її суб'єктивність виявляється в активності й зумовленості попереднім досвідом, потребами, установками, цілями, мотивами студента. Саме з вияву індивідуального комунікативного досвіду й починається формування комунікативної культури професіонала під час навчання у ЗВО.

Цей процес здійснюється інтенсивніше завдяки формі: беручи участь у тій чи іншій формі організації педагогічного процесу, його учасники тренують у собі кращі якості, формують нові знання, уміння і навички [5]. Отже, форма навчання через формулювання цілей, врахування дидактичних принципів, добору змісту, методів і засобів визначає зміст спільної діяльності педагогів і студентів, характеризує їхні відносини під час навчально-виховного процесу.

Комунікативна культура психологів є одним із провідних чинників їхньої успішної професійної діяльності, яка забезпечується знанням мовних та етичних норм і правил, усвідомленням власного комунікативного потенціалу, можливості зацікавити клієнта, спрогнозувати комунікативну взаємодію та реалізувати її в оптимальній для конкретної ситуації формі. Саме на формування таких якостей і спрямована методика формування комунікативної культури майбутніх психологів, яка проектувалася з урахуванням форм теоретичного (лекція, семінар) і практичного (практичне заняття, навчально-виробнича і виробнича практика) навчання, а також форм самоосвіти (самостійне вивчення роботи фахівців соціономічної сфери, спостереження за їхньою комунікативною діяльністю, педагогів, одногрупників тощо).

Форми навчання перебувають у діалектичному взаємозв'язку з методами навчання, які наповнюють їх внутрішнім змістом. Навчально-ситуативні дії, як структурні одиниці дидактичного методу, спрямовані на одержання певного результату. «Про правильний добір методу навчання свідчить характер діяльності та взаємовідносин педагога і студентів, глибина і міцність набутих ними знань, навичок, умінь і також те, якою мірою він викликає пізнавальну, емоційну і практичну активність учнів та формує в них мотивацію учіння» [81, с. 325]. Для формування комунікативної культури психологів необхідно добирати методи, які стимулюють активний розвиток професійно-комунікативних компетентностей під час творчої навчально-виховної й навчально-виробничої діяльності у ЗВО.

У загальнонауковому сенсі метод (від гр. μέθοδος – шлях дослідження, теорія, вчення) розглядається як більш-менш встановлена, науково обґрунтована послідовність дій, яка веде до поставленої мети й вирішення конкретного завдання практичного або теоретичного пізнання

дійсності. У педагогіці метод навчання – це науково обґрунтована впорядкована система спільних дій викладача і студентів, спрямована на досягнення певної мети навчання [44, с. 49]; спосіб взаємопов'язаної діяльності викладача і студентів, спрямований на оволодіння майбутніми кваліфікованими фахівцями знаннями, навичками і вміннями, на їхнє виховання і розвиток [60, с. 157]. І. Підласий влучно називає метод «осердям навчального процесу, сполучною ланкою між запроєктованою метою і кінцевим результатом» [57, с. 324]. Значущість методів навчання у професійній освіті відображається в їх функціях: навчальній (досягається мета професійного навчання), розвивальній (зумовлює темпи професійного розвитку студентів), виховній (забезпечує становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності), спонукальній (підвищує мотивацію щодо отримання обраної професії, вдосконалення в ній, стимулює пізнавальну діяльність) і контрольньо-корекційній (віддзеркалює діагностику ходу та результатів процесу професійної підготовки майбутніх фахівців і, при необхідності, вносить до нього зміни).

У науково-педагогічній літературі існують різні класифікації методів навчання, які відображають різнобічний, комплексний підхід до характеристик їх сутності. Найбільш поширена в сучасній дидактиці класифікація Ю. Бабанського, який виокремлює три групи методів навчання: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні, практичні); методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності (пізнавальні ігри, навчальні дискусії, емоційний вплив педагогів, заохочення до навчальної діяльності, покарання); методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності (опитування, письмові роботи, тестування, контрольній лабораторні роботи, контрольні практичні роботи, машинний контроль, самоконтроль) [3, с. 178–179].

Перенесення сутності цієї класифікації у площину професійної освіти дозволило фахівцям із професійної педагогіки уточнити ці три групи: 1) методи організації та здійснення навчально-пізнавальної та навчально-виробничої діяльності (словесні, наочні та практичні методи, реалізовані індуктивно або дедуктивно під керівництвом викладача або самостійно в репродуктивному або продуктивному напрямках); 2) методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності (методи мотивації

навчально-пізнавальної та навчально-виробничої діяльності, а також методи стимулювання інтересу до отримання професії); 3) методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчальної діяльності студентів (методи усного, письмового і практичного контролю й самоконтролю, а також тестування рівня знань і умінь) [60, с. 158]. Суттєвим у процесі професійної підготовки є глибоке знання педагогічними працівниками ЗВО дидактичної сутності та умов ефективного застосування методів навчання, майстерність їх використання для керівництва пізнавальною й навчально-виробничою діяльністю студентів. У зв'язку з цим привертає увагу погляд на проблему класифікації методів навчання П. Сікорського. Визначаючи метод через сукупність прийомів (змістовий аспект) і як педагогічну взаємодію (процесуальний аспект), він характеризує його за прийомами задіювання чуттєвих аналізаторів (словом, наочним зображенням, дотиком, нюхом, смаком); рівнем інтеграції викладання й учіння; ступенем інтеграції змісту і прийомів логічного мислення, інформаційної та проблемної складових змісту навчання; відповідністю віковим та індивідуальним особливостям суб'єктів учіння, загальним і частковим цільовим установкам. Взаємопроникненню викладання й учіння, на думку П. Сікорського, сприяє евристування методів викладання та ускладнення їх логічними прийомами, що дозволить методи викладання переводити з пасивного в активний стан, спонукаючи студентів до навчально-пізнавальної діяльності [72, с. 95]. Вважаємо, що такі критерії є особливо важливими, оскільки комунікативна культура майбутніх психологів виявляється у вмінні слухати, здатності ясно мислити, зокрема у стресовій ситуації, творчому нахненні й наполегливості в досягненні мети, прагненні самовдосконалення, мистецтві відчувати клієнта, переконувати й досягати взаєморозуміння під час комунікативної взаємодії, а також в органічному використанні невербальних засобів спілкування.

Формування комунікативної культури майбутніх психологів значною мірою залежить від методів і прийомів організації цього процесу. У комунікативному розвитку майбутніх фахівців повинні брати участь усі педагоги, які з ними працюють, тому що в такий спосіб студенти мають змогу щоденно тренуватися в комунікативній діяльності під керівництвом викладачів [51]. При цьому педагогічні методи мають добиратися з

урахуванням дидактичної мети, характеру і змісту навчального матеріалу та спрямовуватися на активізацію мисленнєвої діяльності студентів, усвідомлення ними необхідності розвитку професійно-комунікативних якостей, формування вмінь і навичок оброблення, систематизації, засвоєння професійно значущої інформації, що надходить із різних джерел.

Успішність процесу формування комунікативної культури майбутніх психологів залежить від їхньої зацікавленості й активності, ступеню їхньої самостійності та творчості в бажанні отримати високий рівень кваліфікації. У зв'язку з цим, значну увагу в процесі професійної підготовки необхідно приділяти методам навчання, активність яких «спричинюється їхньою проблемізацією, структурним наповненням прийомами логічного мислення (аналіз, синтез, порівняння, підсумування, узагальнення, систематизація, індукція, дедукція, аналогія) і посилюється внутрішнім коефіцієнтом активності» [72, с. 96]. Активні методи відрізняються інтенсивною подачею матеріалу, діяльною функцією студентів, постійним самоконтролем, діалогічністю, проблемністю. Ефективність їх реалізації у процесі професійної підготовки майбутніх психологів детермінована системним їх упровадженням на теоретичних і практичних заняттях.

До активних методів навчання належать такі, що стимулюють активність у навчально-пізнавальній діяльності: ділові та імітаційні ігри, вирішення ситуаційних завдань, методи проблемного навчання, навчальні проекти, дискусії, науково-дослідна робота, науково-технічна творчість та ін. [15, с. 11]. Вони дають змогу студентам у більш короткий термін та з меншими зусиллями опанувати необхідні знання і вміннями «за рахунок свідомого виховання здібностей і свідомого формування необхідних діяльностей» [80, с. 43], а також досягти більш високих результатів у процесі оволодіння професією.

Підтипом активних методів є широко застосовувані в сучасному навчанні інтерактивні методи, які найкраще сприяють формуванню комунікативних якостей студентів [55]. Застосування інтерактивних методів передусім передбачає взаємодію і співробітництво всіх учасників освітнього процесу, враховуючи педагога [82, с. 44], який організовує навчання, створює умови для ініціативи студентів, звертаючись до їхнього досвіду під час моделювання реальних життєвих і виробничих ситуацій,

спільного вирішення проблем, у процесі ділових ігор. Інтерактивні методики сприяють одночасному засвоєнню теоретичних знань і виробленню практичних умінь і навичок, що не лише формує критичне мислення студентів, а й дозволяє реалізувати їхні індивідуальні можливості [8, с. 239]. У таких умовах активно накопичується досвід комунікативної діяльності, який є підґрунтям професійно-комунікативної культури майбутніх фахівців соціономічної сфери.

З метою формування в майбутніх психологів комунікативної культури активні методи можуть застосовувати в своїй діяльності викладачі усіх циклів професійної підготовки, а також навчально-виробничої та виробничої практики студентів. Застосування педагогами активних методів передбачає позиціонування студента в ролі суб'єкта навчання, який під час комунікативної взаємодії з викладачем чи одногрупниками активізує свій комунікативний потенціал при виконанні творчих завдань, вирішенні проблемних ситуацій тощо.

Проаналізувавши наукові джерела щодо класифікації методів навчання та узагальнивши їх матеріал, вважаємо за доцільне виділити у комплексі методів формування комунікативної культури майбутніх психологів три групи: пізнавальні, тренувальні та методи контролю.

До *пізнавальних* методів відносимо: метод самостійного навчання (самоосвіта), пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний методи та метод евристичної бесіди. Розглянемо їх докладніше.

Особливе місце в системі методів формування комунікативної культури майбутніх психологів, на нашу думку, належить *методу самостійного навчання*. Передовий педагогічний досвід підтверджує, що здатність людини до самовдосконалення й саморозвитку є найсуттєвішим чинником її становлення як особистості. Освітні системи, в яких змістовна самостійна робота студентів є опорою навчального процесу, є найефективнішими, оскільки самоосвіта забезпечує особистісний і професійний розвиток майбутніх фахівців, мотивує їх до досягнення професійних і життєвих цілей та дозволяє отримувати задоволення від роботи.

Самоосвіта визначається як специфічна діяльність, що вільно здійснюється, забезпечує людину інформацією, знаннями, задовольняє її пізнавальні потреби й інтереси щодо вдосконалення освітнього потенці-

алу, професійного рівня та загальної культури [9, с. 157]. Сутність самоосвіти полягає в самостійній індивідуально-особистісній діяльності, спрямованій на задоволення потреб ідентифікації, соціалізації, самореалізації та самовдосконалення особистості для досягнення життєвих цілей. Її характерними рисами є пізнавальна активність високого рівня і самостійне керування засвоєнням знань. Зважаючи на це, в сучасній педагогіці метод самостійного навчання цілком закономірно вважається одним із основних [81, с. 344], є внутрішньою основою інших методів навчання та необхідною передумовою їх дидактичного взаємозв'язку.

До методів самоосвіти належать передусім такі, що розвивають рефлексивні якості особистості: самоспостереження, самоаналіз, самотестування, самоконтроль, саморегуляція [4, с. 18]. Крім того, важливе значення мають аналіз та узагальнення власної навчальної й навчально-виробничої діяльності, спостереження за роботою досвідчених фахівців із наступним аналізом їхньої професійно-комунікативної практики, вдосконалення знань і вмінь щодо роботи з комп'ютерною технікою, самостійна робота з навчальною й науковою літературою, іншими інформаційними джерелами, зокрема з електронними виданнями тощо.

Ефективним видом самоосвіти є самостійний пошук інформації в мережі Інтернет, наприклад в інтерактивних періодичних виданнях, розповсюджених у комп'ютерній мережі, в тому числі іноземними мовами. Як свідчать дослідження Р. Гуревича і М. Кадемії, це допомагає майбутнім фахівцям, насамперед, «в наробітку фахового (професійного) словникового запасу під час роботи із статтею чи інформативним повідомленням та вправлянням у виробленні правильної вимови. Крім того, електронна періодика допомагає зрозуміти специфіку та конструкцію побудови речень тією чи іншою іноземною мовою» [20, с. 204–218].

У контексті формування комунікативної культури майбутніх психологів ми розглядаємо важливість цих методів для розвитку: мотиваційно-ціннісної, особистісно-комунікативної та комунікативно-рефлексивної компетентностей (особистісно-рефлексивний компонент), які впливають на підвищення мотивації до вдосконалення власної комунікативної культури й формування стійкого прагнення до контактів у зоні професійної взаємодії; гностичної, мисленнєвої та перцептивної компетентностей (гносеологічно-когнітивний компонент), завдяки яким

відбувається становлення комунікативної свідомості фахівця й розвивається його здатність до ефективного сприймання та осмислення інформації щодо особливостей професійно-комунікативної взаємодії на основі фонових знань особистості як суб'єкта професійної діяльності; інформаційно-технологічної компетентності (операційно-технологічний компонент), яка виявляється в підготовленості студентів до виконання професійно-комунікативної діяльності на основі використання електронних телекомунікаційних засобів зв'язку; компетентності самопрезентації (професійно-адаптивний компонент), що виявляється в конструюванні та підтримці власного професійного образу й емоційній регуляції поведінки.

Отже, застосування методу самоосвіти відіграє значну роль у становленні особистості майбутнього психолога, оскільки він сприяє його неперервному інтелектуальному розвитку, підвищенню рівня його особистісної та професійно-комунікативної культури завдяки вдосконаленню названих комунікативних компетентностей на основі аналізу і синтезу інформації, логічного мислення, формування позитивного ставлення до професійної діяльності, саморозвитку як її суб'єкта.

Пояснювально-ілюстративний метод навчання в педагогічній літературі ще називають *інформаційно-рецептивним*. Його застосування передбачає словесне, наочне, практичне повідомлення викладачем «готової» інформації та її усвідомлення й запам'ятовування студентами. Переваги пояснювально-ілюстративного методу полягають в системному й послідовному викладі значного обсягу навчальної інформації в економному режимі для великої кількості слухачів одночасно. Основна функція цього методу в нашій методиці полягає у формуванні професійних понять, знань етичних норм і вимог до професійно-особистісних якостей майбутнього фахівця, а також знань про психологічні та соціальні особливості особистості, основ психології міжособистісного та професійного спілкування, які визначатимуть систему комунікативних цінностей фахівця й координуватимуть його комунікативні дії. Значущість інформаційно-рецептивного методу для формування комунікативної культури психологів полягає в активізації психічних когнітивних процесів (уваги, сприймання, пам'яті, уяви, репродуктивного мислення)

передусім для формування гностичної, мисленнєвої та перцептивної компетентностей гносеологічно-когнітивного компоненту.

У закладах вищої освіти з цією метою можна використовувати слово (розповідь, лекція, пояснення), роботу з текстами підручників і посібників, різноманітні наочні засоби (ілюстрації, схеми і таблиці, слайди й кінофільми, комп'ютери тощо), практичну демонстрацію комунікативної діяльності під час роботи психолога тощо. При цьому діяльність студентів полягає в спостереженні, усвідомленому сприйнятті, осмисленні й запам'ятовуванні навчального матеріалу, співвідношенні нової інформації із засвоєною раніше.

Проте пояснювально-ілюстративний метод не забезпечує формування у майбутніх психологів комунікативних умінь і навичок. Це функція *репродуктивного методу*, суть якого полягає в тому, що викладач розробляє, а студенти виконують завдання, під час яких відтворюють знання та продемонстровані їм способи комунікативної дії. За його допомогою формується вміння слухом або зором сприймати слова, речення, тексти, інтонацію мовця. Їх відтворення спрямоване на формування норм літературної мови, попередження помилок в усному мовленні, правильне конструювання висловлювань тощо. Реалізація цього методу відбувається у процесі вирішення комунікативних вправ репродуктивного характеру, репродуктивних бесід та ін.

Взаємозв'язок пояснювально-ілюстративного і репродуктивного методів забезпечує формування комунікативних знань, умінь і навичок майбутніх фахівців, але для розвитку в них творчого мислення й накопичення досвіду творчої професійно-комунікативної діяльності необхідно сформувати професійне мислення, під яким слід розуміти здатність майбутнього фахівця творчо вирішувати професійні завдання.

Важлива роль у формуванні такого мислення належить *проблемному методу*, суть якого зводиться до створення ситуацій, в яких студенти, спираючись на отримані раніше знання, змушені самостійно шукати рішення. Аналіз його особливостей з урахуванням певного навчального етапу [31, с. 56] дав змогу визначити функції проблемного методу в контексті формування комунікативної культури майбутніх психологів у ЗВО інтересу до розвитку професійно-комунікативних якостей й мотивації пізнавальної діяльності (етап постановки мети); спонукання студентів

нтів до самостійних дій у процесі опанування комунікативних знань (етап осмислення та засвоєння); використання отриманих знань для вироблення професійно-комунікативних умінь та їх застосування в нових ситуаціях (етап закріплення засвоєного); виявлення рівня сформованості комунікативної культури як цілісної особистісної характеристики фахівця (етап контролю).

Дидактична цінність проблемного методу виявляється в самостійності студентів при аналізі умов завдання, застосуванні ними знань з інших дисциплін, виконанні дослідницько-пошукової роботи для вирішення поставленої проблеми [15, с. 25]. Таким чином, він не лише розвиває дослідницькі здібності, а й формує оригінальність мислення, сприяє виробленню у студентів умінь самостійно знаходити способи конструктивного вирішення поставлених завдань.

Застосування проблемного методу з метою формування комунікативної культури психологів у процесі професійної підготовки потребує створення проблемних ситуацій, які б привертали їхню увагу у професійному сенсі та водночас звертались до їхнього досвіду й інтересів. Створення таких ситуацій залежить від дидактичної майстерності викладача [75, с. 226]. При цьому найбільш дієвими будуть ті, за допомогою яких студенти стикатимуться з чимось раніше невідомим.

Наприклад, проблемне викладання нового матеріалу розвиває в майбутніх фахівців гнучке мислення, навчає грамотно висловлювати й аргументувати власну думку. Емоційність викладача при цьому стимулює інтерес та підвищує мотивацію студентів до вдосконалення професійно-комунікативних якостей.

Одним із ефективних різновидів проблемного методу в контексті комунікативного розвитку особистості професіонала є «мозкова атака» (від англ. brain storming). Винахідник цього методу А. Осборн назвав його методом активізації перебору варіантів [83]. Суть його полягає в тому, що для пошуку шляхів вирішення складної проблеми студентам необхідно висловити за невелику кількість часу максимальну кількість ідей, обговорити їх та вибрати оптимальні. За правилами проведення мозкової атаки заохочується будь-яка пропозиція, думка, ідея та водночас забороняється критика і кепкування щодо них. Це сприяє створенню атмосфери невимушеності, змагання та співробітництва, актуалізації

креативного мислення студентів. Мозкову атаку можна використовувати в індивідуальній та груповій роботі, розподіляючи групу на команди.

Головними ознаками цього методу є несподіваність завдання, яке потрібно виконати; неочікуваність ролі, яку необхідно зіграти; нестандартність ситуації, в якій важливо швидко зорієнтуватися [69]. Використання мозкової атаки з метою формування комунікативної культури майбутніх психологів спрямоване на те, щоб вони навчилися правильно висловлюватися стосовно виникаючих питань в умовах швидкозмінних і непередбачуваних обставин, знаходили найкращі варіанти пропозиції різних видів психологічних послуг, прогнозували реакцію співрозмовників на свої дії тощо.

Наприклад, можна запропонувати учням стати учасниками комунікативних ситуацій:

Ситуація 1. Ви – практичний психолог. Попросіть колегу допомогти вам у виконанні професійного завдання, коли не впевнені, що впораєтесь самі.

Ситуація 2. Керівник закладу обслуговування хоче покращити якість надання послуг клієнтам. Запропонуйте йому, як цього досягти, з опорою на свої знання і досвід.

Ситуація 3. Клієнт не може зважитися на психологічні консультації. Допоможіть йому це зробити так, щоб він лишився задоволеним.

Зрозуміти внутрішні механізми прийняття складних і суперечливих рішень допомагає різновид проблемного методу «Дерево рішень» [23], за допомогою якого студенти не лише можуть продемонструвати свої професійно-комунікативні знання, а й проаналізувати ситуацію та досягти повного розуміння причин, що спонукали до певного рішення [35, с. 144]. З цією метою вони детально розглядають усі можливі варіанти рішень і виписують у стовпчики переваги і недоліки кожного з них, а також прогнозують можливі наслідки.

Важливим для формування необхідних складових комунікативної культури психологів є також *кейс-метод* (від англ. case – випадок, ситуація). Цей різновид проблемного методу передбачає аналіз виробничих обставин в організації, конфліктних комунікативних ситуацій, можливих інцидентів, що дає змогу наблизити процес навчання до реалій майбутньої професійної діяльності. Кейс-метод сприяє розвитку

винахідливості, здібностей аналізувати проблеми, що можуть виникнути під час професійно-комунікативної взаємодії, виробленню вміння їх вирішувати, спілкуватися іноземною мовою тощо.

Наприклад, кейс-метод є оптимальним для роботи над вирішенням конфліктних комунікативних ситуацій шляхом переведення їх у продуктивний стан. Більшість конфліктів негативно впливають на психологічний стан їх учасників, але існує поняття продуктивного (конструктивного конфлікту), який не лише позитивно впливає на структуру, динаміку й результативність соціально-психологічних процесів, а й сприяє самовдосконаленню та саморозвитку особистості [21, с. 155].

Однією з конструктивних функцій конфлікту є адаптивна, яка полягає в оптимізації міжособистісних стосунків, активізації взаємопізнання учасників комунікативної ситуації, сприянні самовдосконаленню особистості, поліпшенні якості праці. Кейс-метод дозволить організувати спілкування між суб'єктами конфліктної взаємодії таким чином, щоб задовольнити обидві сторони, забезпечити контроль емоцій і поліпшити стиль комунікативної взаємодії на основі дотримання ключових елементів спілкування [73, с. 95–96], які наведені в табл. 3. Їх урахування в умовах конфліктних професійно-комунікативних ситуацій дозволить підходити до конфлікту конструктивно та сприймати його як джерело життєвого досвіду, самовиховання й самонавчання. Цьому сприятиме аналіз причин виникнення конфліктної ситуації, її перебігу, можливих наслідків тощо. У результаті майбутній психолог може краще пізнавати людей і обставини, що допоможе приймати правильні рішення і запобігати подібним конфліктам у професійній діяльності.

Таким чином, кейс-метод, як педагогічний інструмент, допомагає майбутнім психологам усвідомити необхідність розвитку комунікативних компетентностей, пробудити їхній інтерес до професії та комунікативної діяльності в ній, стимулювати мотивацію учнів щодо самовдосконалення, поглиблення професійно значущих комунікативних знань, розвинути навички комунікативної взаємодії на основі поєднання теоретичної і практичної професійної підготовки з життєвими реаліями.

Таблиця 3

**Ключові елементи спілкування в умовах конфлікту
(за Дж. Г. Скотт)**

№ з/п	Ключові елементи спілкування в умовах конфлікту
1.	Зосередження уваги на невербальних свідченнях про те, що слова того, хто говорить, розходяться з його думками або відчуттями. Винесення цих протиріч на відкрите обговорення.
2.	Стеження за тим, щоб у обох учасників комунікативного процесу не було прихованих помилкових припущень або установок. Їх обговорення має бути відкритим, щоб помилки можна було виправити.
3.	Прагнення до більш відкритого спілкування. Дипломатичне висловлення своїх думок і почуттів та спонукання до цього співрозмовника.
4.	Уникання нез'ясованостей. Коли щось не зрозуміле, то треба просити пояснень. Якщо щось не зрозуміле комусь іншому – дати йому пояснення.
5.	Уміння правильно слухати, виявляючи при цьому зацікавленість і співчуття, пошану до того, хто говорить, демонструючи йому, що він почутий і зрозумілий. Слухати треба уважно, не перериваючи і не засуджуючи, час від часу передавати почуте своїми словами, аби показати, що стежите за ходом висловлення.
6.	Вираження власних почуттів і бажань у ввічливій формі, використовуючи «Я-твердження». Натомість «ВИ-тверджень» краще уникати, оскільки вони можуть викликати негативні емоції в опонента.

Отже, в методиці формування комунікативної культури майбутніх психологів ми розглядаємо проблемний метод як інструмент розвитку гносеологічно-когнітивного компонента, вдосконалення операційно-технологічного компонента, вироблення соціально-адаптивної та статусно-рольової компетентностей професійно-адаптивного компонента у студентів, що забезпечується у навчально-комунікативній взаємодії.

Одним із методів, які мають найбільший коефіцієнт активності (П. Сікорський [72, с. 95]), є *евристична бесіда*. Вона належить до методів творчої взаємодії викладача і студентів, яка передбачає вирішення проблемного завдання за допомогою прямих і непрямих запитань пошукового характеру. Таким чином викладач скеровує студентів на формування нових питань, висновків, правил з опорою на отримані раніше знання і особистий досвід. Під час евристичної бесіди формуєть-

ся допитливість, вміння аргументовано міркувати. Майстерність викладача полягає в тому, щоб серією заздалегідь підготовлених питань спонукати студентів розмірковувати над ними і водночас скерувати їхні думки до правильної відповіді та висновків.

У контексті формування комунікативної культури психологів цей метод можна використовувати при вивченні дисциплін як загальної, так і профільної підготовки. Його проблемність забезпечить реалізацію міжпредметних зв'язків у процесі професійної підготовки, а діалогічність сприятиме розвитку особистісно-комунікативної та комунікативно-рефлексивної компетентностей особистісно-рефлексивного компоненту, усіх компетентностей гносеологічно-когнітивного компонента, а також лінгво-комунікативної та коннективно-операційної компетентностей операційно-технологічного компонента комунікативної культури психологів.

До *тренувальних* методів формування комунікативної культури відносимо імітаційну гру, моделювання, метод оперативних дій. Усі вони характеризуються активною комунікативною (вербальною і невербальною) діяльністю, надають навчальному процесу діалогічного характеру й допомагають навчитися налагодженню міжособистісних контактів, переконувати співрозмовника, впливати на прийняття певної пропозиції. У лінгводидактиці ці методи відносять до комунікативних. В основу реалізації тренувальних методів покладається мотивація комунікативної діяльності та її вдосконалення [33]; когнітивно-інтерпретаційні дії (сприймання, розуміння, узагальнення інформації) суб'єктів навчання; інтерактивна взаємодія учасників педагогічного процесу [38, с. 80]. Імітаційна гра, моделювання та метод оперативних дій спрямовані на формування комунікативних умінь, серед яких у контексті нашого дослідження відзначимо: мовленнєву дію, вербальну поведінку, володіння комунікативними техніками з урахуванням стилістичних, лексичних, граматичних, фонетичних аспектів мови, іншомовні уміння, навички комунікативної взаємодії, дотримання норм мовного етикету і поведінки, розуміння, сприйняття й аналіз мовленнєвих дій співрозмовника, здатність до адекватної реакції на них у межах конкретної комунікативної ситуації, налагодження зворотного зв'язку в процесі комунікативної взаємодії. Зупинимось на них детальніше.

Педагогічний сенс *гри* полягає у відтворенні дій із предметами, людських стосунків, які виявляються у креативної діяльності. Її структура є багатофункціональною [37]: формування самосвідомості особистості та алгоритмів її поведінки, розвиток комунікативних умінь і навичок, набуття досвіду міжособистісної взаємодії, творчого ставлення до дійсності тощо. Ігрові методи навчання активізують мислення й поведінку, підвищують мотивацію студентів, спонукають брати активну участь у дискусіях, висловлювати свої погляди на вироблення пропозицій і прийняття рішень. Завдяки активному залученню студентів до навчально-пізнавальної діяльності ігрові методи сприяють розкриттю індивідуальних особливостей майбутніх фахівців, виробленню професійних умінь і навичок в імпульсному режимі роботи [34, с. 125].

Особливо це стосується імітаційних ігор, використання яких дозволяє створювати оптимальні ситуації для самостійного оволодіння матеріалом, забезпечити позитивну мотивацію студентів, їхній професійний розвиток, виробити вміння самоорганізовуватися у практичній діяльності. У ході таких ігор формуються професійні навички, набуваються нові знання з використанням інформаційних технологій, виробляються вміння аналізувати ситуацію й обґрунтовувати вибір шляхів вирішення проблеми [78], а також розуміння невербального спілкування, що наближає майбутніх фахівців до реальних умов майбутньої професійної діяльності [41]. Це відбувається за участі всієї групи під час активної комунікативної взаємодії, яка стимулює студентів до спілкування. О. Семенов вважає важливими комунікативними компонентами гри змістовність і логічність висловлювання, коректність та доречність вживання термінів, дотримання мовних норм і чистоти мови, стислість викладу думок та їх аргументованість, виразність мовної дії та її спрямованість на особистість [69]. Учасникам імітаційної гри пропонується ситуація, яка може виникнути в реальних умовах професійної діяльності. У ході гри вони мають адаптуватися до виконуваної ролі в цій ситуації, поводитися відповідно до неї. Це дозволяє відтворити предметний і соціальний зміст професійної діяльності, розвиває культуру міжособистісних стосунків, складовою якої справедливо вважають комунікативну культуру особистості.

З метою формування комунікативної культури майбутніх психологів доцільно застосовувати *метод моделювання*, який полягає в тому, що уявні ситуації моделюють зміст їхньої професійної діяльності під час вивчення профільних дисциплін і на практичних заняттях. Вирішення таких ситуацій сприятиме активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців та розвитку творчих якостей, організації самостійної роботи над удосконаленням комунікативних компетентностей, виробленню рефлексивних і практичних професійно-комунікативних умінь.

Метод моделювання ставить перед студентами проблему, під час вирішення якої вони виконують визначені ролі, що зустрічаються в реальному житті [58, с. 29–30]. На відміну від імітаційної гри характерною рисою моделювання є високий рівень непередбачуваності, оскільки його результати великою мірою залежать від того, як будуть зіграні ролі. Метод пропонує лише ескіз, короткий опис ролі, спираючись на який виконавець має побудувати поведінку. Тут необхідно звернути увагу на високий рівень рефлексії при вирішенні ситуативних завдань: у процесі їх виконання студент має продемонструвати власне бачення вирішення конкретної ситуації. Для цього йому треба її осмислити, зважити свої здібності, критично проаналізувати свої комунікативні дії в контексті ситуації, усвідомити власний рівень комунікативної культури [59, с. 174]. За допомогою методу моделювання професійних ситуацій студенти можуть знайти свою роль у майбутній професії, що полегшить в подальшому процес їхньої професійної адаптації. Такі заняття будуть для них «репетицією майбутньої професійної діяльності» [41], адже на них студенти зможуть випробувати комунікативні компетентності на практиці, зрозуміти свої помилки і накреслити шляхи їх виправлення. Цьому сприятиме наступне обговорення усією групою ступеня вирішення учасниками поставлених комунікативних завдань, якості виконання професійних ролей.

Дидактична мета такого обговорення ігрових і змодельованих ситуацій полягає в тому, щоб навчити студентів чітко висловлювати й аргументувати свою точку зору, слухати інших, адекватно сприймати інформацію та творчо підходити до професійно-комунікативних ситуацій. Водночас моделювання професійно-комунікативних обставин не лише дозволяє залучити всіх студентів до практики професійного спілкуван-

ня, а й підвищує їхню мотивацію, пізнавальну активність, розвиває комунікативні здібності та сприяє накопиченню комунікативного досвіду на рефлексивній основі.

Отже, значущість імітаційної гри та моделювання для формування комунікативної культури психологів важко переоцінити, адже вони можуть застосовуватися з метою вироблення комунікативних компетентностей практично усіх компонентів – особистісно-рефлексивного, гносеологічно-когнітивного, операційно-технологічного та професійно-адаптивного.

У лінгводидактиці для формування й розвитку комунікативної компетентності студентів широко застосовується *метод оперативних дій*, який передбачає вдосконалення навичок правильної вимови слів, побудови фраз і речень, дотримання граматичних норм і правил тощо у процесі виконання відповідних завдань і вправ, спрямованих на формування комунікативних умінь. Фізіолого-психологічне підґрунтя цього методу становлять процеси віддзеркалення у свідомості людини об'єктивних асоціативних зв'язків. Його дидактична сутність полягає в актуалізації процесів спостереження, функцій аналізу й синтезу, а навчальна мета пов'язана з виявленням особливостей комунікативних конструкцій та їх побудовою.

Застосування методу оперативних дій відбувається передусім у процесі мовної підготовки. У навчальній практиці ЗВО необхідно використовувати матеріал, зорієнтований на майбутню діяльність психологів: вправи й завдання варто підбирати з урахуванням можливості розпізнавання матеріалу студентами на основі асоціацій і забезпечення позитивного переносу знань в уміння й навички [18]. У цьому контексті цікавим інструментом є групове картування (створення інтелект-карти), запропоноване А. Панфіловою [50]. У його ході студенти у встановлену спеціальну форму записують всі ідеї, які асоціюються з певним поняттям, причому кожна має бути виражена одним словом або фразою на окремому рядку. Щоб виконати це завдання, студентам треба визначити основні аспекти досліджуваної теми, взаємозв'язки між поняттями. Практичне створення інтелект-карти починається з малюнка, який слугує образом, від якого слід відштовхуватися, при цьому використовуючи не менше трьох кольорів. Студенти розташовують свої думки

уздовж гілок-ліній таким чином, щоб вони розходилися від центру в різні боки в порядку їх значущості, а всі ключові слова пишуться великими літерами теж уздовж ліній. При нагоді, доцільно використовувати графічні елементи або емоційно забарвлені слова. Така робота розвиває асоціативне мислення майбутніх фахівців, учить їх усвідомлено користуватися комунікативними одиницями, систематизувати свої знання, осмислювати їх емоційне забарвлення.

На уроках мови, як рідної, так й іноземної, оперативні дії студентів відображають зв'язки між комунікативними знаннями та їх проявами й рефlekсами у процесі навчально-комунікативної діяльності. Оперативні дії реалізуються під час виконання аналітичних і конструктивних вправ, серед яких розрізняють: вправи на засвоєння мовних знань і вироблення мовних умінь; умовно-мовленнєві вправи, пов'язані з формуванням частково-мовленнєвих умінь (вимовляння звуків, слів та їх уживання в мовленні, побудова діалогу й монологу на основі зразків, заданих ситуацій, малюнків ситуативного характеру). Доцільність цих вправ виявляється в тому, що вони: органічно пов'язані з вивченням окремих мовних категорій, які необхідно вичленовувати у змісті професійно орієнтованого навчального матеріалу; забезпечують свідоме засвоєння мовних явищ, що здебільшого є необхідною сходинкою на шляху до опанування рідною й іноземною мовами; дозволяють максимально концентрувати мовленнєвий матеріал за темою і, таким чином, економно витратити навчальний час на занятті. Вправи, спрямовані на підвищення комунікативної активності студентів, підпорядковуються навчальній меті та виконуються з допомогою викладача.

Аналітичні вправи передбачають закріплення комунікативних знань. Під час їх виконання аналітичні дії студентів впливають на сприйняття мовлення (орфоепію, лексичне значення слів, правильність вживання мовних конструкцій). Вони є базою для вироблення умінь правильно говорити і писати. На формування таких умінь і доведення їх до рівня навичок спрямовані конструктивні вправи (побудова за зразком або без нього словосполучень, речень із певним стилістичним завданням, а також їх перебудова за зразком).

У контексті формування комунікативної культури майбутніх психологів вважаємо за доцільне додати до цих вправ і такі, що формують

уміння користуватися невербальними комунікативними засобами (мімікою, пантомімікою, такесикою, екстралінгвістикою, проксемікою), адже в їхній професійній діяльності невербальне спілкування є важливою умовою ефективної комунікативної взаємодії. Це можуть бути вправи «Дзеркало» (коли партнери мають відображати, як у дзеркалі, міміку, жестикуляцію, положення тіла, рухи один одного, на основі чого спробувати відчувати стан і настрій один одного); «Зрозумій мене» (учасники невербальної комунікативної взаємодії мають зрозуміти один одного і прийти до спільного рішення, використовуючи мімічні, пантомімічні сигнали, вираз обличчя, комунікативну дистанцію тощо, потім група аналізує якість цієї взаємодії, виявляє її недоліки та пропонує свої шляхи досягнення взаєморозуміння).

Отже, включення в методику формування комунікативної культури майбутніх психологів методу оперативних дій забезпечить розвиток передусім лінгво-комунікативної та коннективно-операційної компетентностей (операційно-технологічний компонент), вдосконалення особистісно-комунікативної (особистісно-рефлексивний компонент), мисленнєвої й перцептивної компетентностей (гносеологічно-когнітивний компонент), підґрунтя для професійно-адаптивної компетентності (професійно-адаптивний компонент).

До методів *контролю* належать способи виявлення ефективності реалізації основних завдань навчання (освоєння знань, умінь і навичок; оволодіння способами творчої діяльності; формування світоглядних, морально-естетичних ідей та цінностей) [17, с. 206]. У професійній освіті оцінка навчання здійснюється двома основними взаємопов'язаними способами: поточні спостереження за навчальною діяльністю майбутніх фахівців та перевірка їхніх знань і вмінь. Для теоретичного навчання характерними способами контролю є усна й письмова перевірка знань студентів у тематичних і поточних контрольних роботах, колективне обговорення вивченої теми, а також перевірка умінь студентів застосовувати знання на практиці. Під час виробничої практики контроль здійснюється за допомогою перевірки виконання студентами відповідних завдань.

Важливим методом контролю у процесі формування комунікативної культури є *спостереження* за її розвитком у майбутніх психологів. Це

дає змогу скласти уявлення про їхні комунікативні здібності, пізнавальні можливості, ставлення до вдосконалення власних професійно-комунікативних якостей, виявити рівень самостійної підготовки тощо.

Під час контролю професійно-комунікативної діяльності майбутніх психологів за допомогою традиційних методів можна перевірити їхні особистісно-рефлексивні (тактовність, витримку, толерантність, здатність до особистісної атракції, самооцінювання й самоаналізу), операційно-технологічні (дотримання норм мовного етикету і поведінки, розуміння, сприйняття й аналіз мовленнєвих дій співрозмовника, здатність до налагодження зворотного зв'язку в процесі комунікативної взаємодії, професійна комунікація за допомогою ІКТ), професійно-адаптивних (конструювання і підтримка образу «Я», емоційна регуляція поведінки) умінь.

Проте, як зазначають автори «Професійної педагогіки» [60, с. 186], традиційні методи контролю якості професійного навчання характеризуються певною суб'єктивністю. Одним із способів об'єктивного контролю є *тестування* – метод педагогічної діагностики, за допомогою якого вибірка поведінки, що презентує передумови чи результати навчального процесу, має максимально відповідати принципам зіставлення, об'єктивності, надійності та валідності вимірів, пройти оброблення й інтерпретацію та бути прийнятною для застосування в педагогічній практиці [30, с. 87]. Переваги тестового контролю полягають у тому, що він дає змогу за порівняно короткий час перевірити засвоєння навчального матеріалу всіма студентами, виміряти обсяг і рівень конкретних знань, умінь і навичок. При цьому застосовується однакова, заздалегідь розроблена шкала оцінок, що значно підвищує об'єктивність і обґрунтованість оцінки порівняно з традиційними методами.

На думку І. Лернера, тести виконують не лише контрольну, а й навчально-розвивальну функцію шляхом урізноманітнення способів перевірки знань, умінь і навичок й активізації процесу опанування мовним матеріалом, який вивчається, «оскільки передбачають свідомий вибір, аналіз, зіставлення; стимулюють активність і увагу студентів на занятті; підвищують їхню відповідальність під час виконання завдань» [39, с. 43]. Тести приваблюють студентів і тому підвищують їхній інтерес до

навчання. Крім того, регулярний контроль навчальної діяльності стимулює їх до систематичної підготовки з дисципліни.

До навчальних функцій тестового контролю комунікативної підготовки студентів належать: коригування та вдосконалення вивченого матеріалу; формування мовленнєвих умінь і навичок; стимулювання розвитку пам'яті та мислення [15, с. 19]. У процесі формування комунікативної культури психологів найбільш доречним є використання тестів досягнення, які призначені для того, щоб оцінити успішність опанування професійно-комунікативними компетентностями, передусім гносеологічно-когнітивними (гностичною, мисленнєвою та перцептивною), а також мотиваційно-ціннісною й професійно-адаптивною. З цією метою до методики формування комунікативної культури психологів доцільно включити тести на виявлення евристичності мислення, прагнення до успіху в професійному житті, гнучкість поведінки, самооцінку комунікативних якостей тощо.

Ефективним, на нашу думку, методом контролю у процесі формування комунікативної культури психологів є метод самооцінки, який передбачає критичне ставлення студента до своїх здібностей і можливостей та об'єктивне оцінювання досягнутих успіхів. У «Педагогічному словнику» С. Гончаренка самооцінка тлумачиться як «судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком» [17, с. 296]. Самооцінка є результатом розумових операцій аналізу, синтезу й порівняння та відображає особливості усвідомлення людиною своїх вчинків і дій, їх мотивів і цілей, уміння побачити й оцінити свої можливості, здібності. Її формування пов'язане з активними діями студента щодо самоспостереження й самоконтролю своїх вчинків. У процесі формування комунікативної культури майбутніх психологів самооцінка розвивається у навчальній діяльності, яка протікає в умовах постійної комунікативної взаємодії. Викладачу необхідно звертати увагу студента на самого себе, ставити його в ситуації, коли він має виявити ставлення до себе як суб'єкта комунікативної діяльності, оцінити свої комунікативні вміння й навички. Для формування об'єктивності самооцінки педагог має обґрунтувати отриманий студентом бал, корисно також організувати взаємоконтроль у групі, щоб студенти висловили свої думки щодо

відповіді товариша.

Перспективним, на нашу думку, інструментом контролю за розвитком комунікативних якостей майбутніх психологів є вправа «Питання та відповіді» [49]. Для її проведення студенти розподіляються на групи по 3-5 осіб, які отримують заздалегідь приготовані викладачем набори планшеток і клейких листочків. Завдання груп полягає в тому, щоб протягом 5-10 хв. придумати максимум питань із пройденої теми, кожне з яких розбірливо написати на окремому листочку та приклеїти на планшетку. Групи передають планшетки по колу і мають дати відповіді на отримані запитання. На це виділяється 10-15 хв. Потім представники кожної групи повідомляють зміст питань і відповіді на них. Решта студентів мають оцінити правильність вирішення завдань та обґрунтувати свої оцінки. Це сприяє психологічній готовності студентів до оцінювання й самооцінювання їхніх знань.

Зазначимо, що вибір методів формування комунікативної культури психологів здійснювався переважно таким чином, щоб задіювати різні канали сприймання інформації (візуальні, аудіальні), розвивати їхні професійно-комунікативні компетентності на основі активізації розумових дій, виробляти комунікативні вміння й навички з опорою на здатність особистості до творчості у професійній діяльності.

3. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ПСИХОЛОГІВ

Формування комунікативної культури майбутніх психологів у ЗВО у нашому дослідженні розуміється як спеціально організований цілеспрямований процес особистісного і професійного розвитку студентів. Побудувати всі його компоненти в цілісну систему дозволяє педагогічне проектування, яке надає навчанню ознак технологічності, робить його керованим, визначаючи наперед якісні показники [40, с. 42]. Педагогічне проектування передбачає організацію навчального середовища, в якому б студенти комфортно почувалися, розкривали внутрішній світ, прагнули досягти успіху. Водночас воно має наблизити педагогічний

процес до реальних умов майбутньої професійної діяльності студентів, щоб вони могли до неї адаптуватися вже під час навчання. За допомогою проектування створюється педагогічна технологія – проект освітнього процесу, який визначає структуру і зміст навчально-пізнавальної діяльності студента [40, с. 43], забезпечуючи таким чином професійний і особистісний розвиток майбутніх фахівців.

У довідковій літературі поняття «технологія» (від гр. *τεχνη* – мистецтво, майстерність, уміння і *λογος* – слово, думка, розум) тлумачиться як: сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь, а також самі процеси, під час яких відбуваються якісні зміни певного об'єкту [76]; певною мірою строго визначена послідовність дій з метою гарантованого перетворення чого-небудь на корисний результат [44, с. 94].

Технологізація освітнього процесу є важливим засобом упровадження дидактичних принципів, який має гарантувати очікуваний результат навчання, – вважав Я. Коменський. Під технологізацією розумілося чітке окреслення цілей, досконалий вибір засобів їх досягнення і встановлення жорстких правил їх використання [24, с. 29]. Технологізація педагогічного процесу має на меті підвищення ефективності навчання і передбачає розроблення критеріїв оцінювання, етапів подання інформації та її засвоєння, конкретизацію навчальних цілей, корекцію зворотного зв'язку, що реалізується за допомогою педагогічної технології. На пряму залежність ефективності навчального процесу від педагогічної технології, як способу реалізації педагогічного завдання й досягнення поставлених цілей, вказував В. Безпалько [5, с. 112]. Отже, педагогічна технологія виникла на основі програмованого навчання, якому властиві «уточнення навчальних цілей і послідовна (поелементна) процедура їх досягнення» [32, с. 118]. Однією з основних властивостей педагогічної технології є особлива увага до цільових аспектів освітнього процесу.

Технологія відображає конструювання освітнього процесу за певною схемою, що дозволяє вирішувати педагогічні завдання на високому методичному рівні. Її спрямування на підвищення якості навчання, забезпечення успішної взаємодії його суб'єктів гарантує досягнення запланованих результатів. Поряд із чітким визначенням кінцевого результату, провідною рисою педагогічної технології є розроблення й

деталізація інструментальних аспектів його досягнення відповідно до її основних критеріїв (концептуальності, системності, керованості, ефективності та відтворюваності [71, с. 661]). Застосування педагогічної технології відбувається в кілька етапів: діагностичний (визначення рівня засвоєння навчального матеріалу і підбір гомогенних груп студентів); мотиваційно-організаційний (привертання уваги студентів до пізнавальної діяльності та підтримка їхнього інтересу); власне навчальний (опанування нових знань за допомогою засобів навчання); контрольний (перевірка якості засвоєння матеріалу) [12, с. 16]. У зв'язку з цим технологізація процесу формування комунікативної культури психологів означає не лише визначення максимально можливого набору відповідних методів, а й встановлення правил і розроблення механізмів їх застосування для досягнення поставленої мети.

Спрямованість сучасної освіти на розвиток людини та її особистісних якостей визначає поступ суспільства загалом. Саме тому нові освітні технології повинні сприяти загальному розвитку особистості, формуванню її світоглядної культури, індивідуального досвіду, творчості [12, с. 4]. У світлі культурологічної парадигми освіти розвиток комунікативної культури сучасного фахівця соціономічної сфери неможливий без наповнення особистості культурними смислами й цінностями. Урахування цього дає підстави стверджувати, що сутність поняття «педагогічна технологія» не можна розглядати поза людською культурою. Тобто, зміст професійної підготовки майбутніх психологів у ЗВО має відтворювати стан культурного розвитку суспільства і надавати пізнавальним процесам аксіологічного характеру. Це підтверджує закон педагогічної технології, сформульований І. Зязюном: чим об'ємніше і значущіше ціннісне наповнення педагогічної технології, тим продуктивнішим і якіснішим буде процес учіння, тим більш вільним і фізично та морально здоровішим буде суб'єкт учіння, тим вагомішим і необхіднішим для суб'єкта і соціуму виявлятиметься його творчий потенціал [29, с. 67].

У контексті особистісно-орієнтованої парадигми освіти педагогічні технології формування комунікативної культури майбутніх психологів мають спрямовуватися передусім на виявлення та використання особистісно-комунікативного потенціалу студентів, стимуляцію саморозвитку

й самореалізації особистості у процесі професійного становлення. У цьому аспекті значний потенціал мають *особистісно орієнтовані технології*, які розглядають студента як унікальну особистість, що прагне максимально реалізувати свої якості, відкрита для розуміння змісту діяльності та сприйняття нового досвіду, здатна усвідомлювати життєві явища і процеси та відповідально обирати правильне рішення в різноманітних ситуаціях [12, с. 55–56]. Впливаючи на розвиток активності, самостійності, творчих здібностей студентів, вони підвищують їхню здатність до спільної діяльності, вчать їх вирішувати складні проблемні ситуації професійного характеру, стимулюють прагнення саморозвитку та вдосконалення у професійній діяльності [65, с. 62]. Застосування особистісно орієнтованих технологій в освітньому процесі ЗВО дозволить розвинути пізнавальні здібності кожного студента, максимально виявити, ініціювати, використати його суб'єктний досвід, допомогти майбутньому фахівцеві краще пізнати себе й самореалізуватися у навчально-виробничій діяльності. Найвищою метою особистісно орієнтованих технологій, на думку О. Пехоти, є формування культури життєдіяльності особистості [54, с. 34]. У зв'язку з цим і відповідно до закономірностей формування комунікативної культури актуалізується завдання розроблення особистісно орієнтованих технологій її формування, як організованого комплексу педагогічних дій, спрямованих на комунікативний розвиток особистості майбутніх фахівців. Обов'язковою вимогою під час їх проектування та реалізації є налагодження зворотного зв'язку на засадах паритету всіх суб'єктів освітнього процесу.

Передова практика і виконані останнім часом науково-педагогічні дослідження свідчать, що навчально-пізнавальна діяльність виявляється ефективною, коли органічно поєднується із спілкуванням, грою, різними видами практики [52]. Наприклад, на заняттях із профільної підготовки студентам, розділивши групу на команди, можна запропонувати гру-кросворд [51, с. 35]. Кожна команда отримує завдання вибрати біля двох десятків термінів чи понять з пройденої теми і скласти кросворд. Потім команди обмінюються складеними кросвордами і намагаються їх вирішити за допомогою дискусії, взаємотестування та експертизи. До гри залучаються практично всі студенти в якості учасників команд з

вирішення кросворду, експертів, спостерігачів. Складання й вирішення кросворду допоможе їм систематизувати й коректно використовувати комунікативні знання, усвідомити їх практичну значущість, розвивати мисленнєві й рефлексивні здібності, виробити уміння роботи в команді.

Таке поєднання в межах особистісно орієнтованої педагогічної технології дозволяє сконцентрувати навколо стрижневої ідеї – формування комунікативної культури – міжпредметний матеріал і пов'язати його з «людським виміром» у процесі професійної підготовки. Це сприяє максимальному розкриттю комунікативного потенціалу майбутніх психологів, підвищенню їхньої мотивації щодо вдосконалення професійно-комунікативних якостей, виробленню необхідних для успішної професійної діяльності умінь і навичок.

Особистісно орієнтовані технології формування комунікативної культури майбутніх психологів передбачають застосування проблемного методу, евристичної бесіди, кейс-методу, гри, моделювання та методу оперативних дій.

Формування гносеологічно-когнітивного компонента, зокрема мисленнєвої та перцептивної комунікативних компетентностей, забезпечить технологія *колективної розумової діяльності* (КРД). Як зазначає М. Артюшина, застосування технології КРД передбачає організацію взаємодії таким чином, що пізнавальний процес спонукає студентів діяти відповідно до норм суспільних стосунків (кожен може висловлювати свою думку, аргументувати її, але зобов'язаний вислухати і зрозуміти іншого, нести особисту відповідальність за довірену йому частину спільної справи) [1, с. 79]. Таким чином, колективна діяльність стає механізмом розвитку особистості, оскільки успіх спільного пошуку залежить від пізнавальних, організаторських, моральних зусиль кожного учасника. Завдання ж педагога полягає в тому, щоб у процесі активної взаємодії виявити особистісний потенціал кожного студента. При цьому відбуваються позитивні зміни міжособистісного ставлення студентів, байдужість поступається зацікавленості, взаєморозумінню у процесі співпраці.

Вирішення проблемної ситуації за допомогою КРД відбувається у чотири «такти» [1, с. 80–81]. Адаптованість функцій кожного з них до завдань формування комунікативної культури фахівців соціономічної

сфери подана в табл. 4.

Технологія КРД реалізується за допомогою методів творчого вирішення проблем: моделювання, мозкової атаки, «Дерева рішень», кейс-методу та ін. Так, у процесі як професійно-теоретичної, так і професійно-практичної підготовки ефективною для розвитку професійно-комунікативних знань, вмінь і навичок буде вправа-таблиця [51, с. 35].

Таблиця 4

Технологія колективної розумової діяльності

№ з/п	Функція такту	Змістове наповнення
1.	Введення у проблемну ситуацію: постановка проблеми, колективне обговорення цілей, способів їх досягнення	Визначення сутності комунікативної ситуації, постановка комунікативних цілей, окреслення реальних шляхів їх досягнення
2.	Робота у творчих мікрогрупах з вирішення проблеми: вправління в реалізації демократичних стосунків	Аналіз проблемної комунікативної ситуації, обговорення пропозицій учасників групи щодо способів її вирішення та вироблення колективної позиції
3.	Презентація способу вирішення проблеми: формування активних особистісних позицій, вироблення суспільної думки про роботу творчих груп, окремих особистостей	Оголошення мікрогрупами своїх дій щодо вирішення професійно-комунікативної проблемної ситуації, активна аргументація і захист своїх позицій; загальне обговорення, під час якого виробляється оптимальне рішення
4.	Рефлексія: усвідомлення засобів власної і спільної розумової діяльності	Обговорення процесу та результатів вирішення проблеми, виявлення можливих причин невдач і ускладнень, визнання помилок і накреслення шляхів їх уникання в майбутньому

Студенти поділяються на команди, кожна з яких отримує набір карток з виписаними на них елементами таблиці або схеми, які змішані. За певний проміжок часу команда має систематизувати ці елементи і скласти з них правильну таблицю чи схему, обґрунтувавши своє рішення. Такий вид роботи не лише закріплює вивчений матеріал, а й розвиває

комунікативні навички майбутніх фахівців, оскільки у процесі відтворення таблиці чи схеми студенти мають задавати один одному питання, колективно формулювати варіанти відповідей, вислуховувати пропозиції членів команди та їхні аргументи, узгоджувати колективне рішення. Вправа також розвиває навички активного слухання, конструктивного міжособистісного спілкування, налагодження зворотного зв'язку.

Формування комунікативної культури майбутніх психологів як умови реалізації їхньої професійної компетентності та засобу особистісного і професійного зростання ґрунтується на цілісному уявленні про предметний і соціальний зміст майбутньої фахової діяльності, яке забезпечить технологія контекстного навчання (ТКН). Її ідея, закладена у працях А. Вербицького, спирається на діяльнісну теорію, відповідно до якої засвоєння соціального і професійного досвіду майбутніх фахівців здійснюється в результаті їхньої активної діяльності, а перехід від навчання до професійної діяльності може бути реалізований через професійний контекст. За визначенням А. Вербицького, контекст – «це система внутрішніх і зовнішніх умов життя і діяльності людини, яка впливає на сприйняття, розуміння і перетворення нею конкретної ситуації, надаючи сенс і значення цієї ситуації в цілому та її компонентам. Внутрішній контекст складають індивідуально-психологічні особливості, знання і досвід людини; зовнішній – предметні, соціокультурні, просторово-часові та інші характеристики ситуації, в яких вона діє» [14, с. 40]. Отже, контекст спирається на досвід людини і впливає на її поведінку, а ситуація визначає умови, що спонукають суб'єкта до дії й опосередковують його активність.

Принцип відтворення професійного контексту розуміється як сукупність предметних завдань, організаційних, технологічних форм, методів, умов діяльності та соціально-психологічної взаємодії, які притаманні певній галузі діяльності та є функціонально самостійними в загальній структурі професійної сфери [21, с. 405]. Відповідно до нашої проблеми, професійний контекст передбачає комунікативні завдання, форми і методи професійно-комунікативної діяльності, ситуації соціально-психологічної взаємодії, характерні для фахівців соціономічної сфери.

Застосування ТКН у професійній підготовці психологів у ЗВО характеризується тим, що засвоєння абстрактних теоретичних знань «накла-

дається» на канву їхньої професійної діяльності. Її активна реконструкція у предметному та соціальному аспектах і складає сутність контекстного навчання, «в рамках якого мовою наук і за допомогою всієї системи педагогічних форм, методів і засобів цілеспрямовано й послідовно моделюється предметний і соціальний зміст майбутньої професійної діяльності» [13, с. 22].

Серед форм ТКН, які доцільно використовувати у процесі формування комунікативної культури майбутніх психологів під час професійної підготовки відзначимо квазіпрофесійну, яка дозволяє моделювати цілісні фрагменти виробничих стосунків з урахуванням їх комунікативних і соціально-рольових особливостей, та навчально-професійну, яка реалізується під час виробничої практики відповідно до норм комунікативних стосунків під час професійної взаємодії. У такий спосіб студенти включаються у професійний контекст під час програвання навчальних ситуацій, які пов'язують в одне ціле характерні для трудової діяльності факти, явища і проблеми. Останні виокремлюються з цього контексту внаслідок його дидактичної редукції з метою перенесення в навчальний процес завдань, спрямованих на розвиток у майбутніх фахівців комплексного мислення й активності відповідно до специфіки діяльності.

Для реалізації технології контекстного навчання оптимальними є методи моделювання, імітаційної гри, мозкової атаки. Вони забезпечують підвищення мотивації студентів, активізують перетворення комунікативних знань майбутнього фахівця у професійно-комунікативні уміння й навички, сприяючи вдосконаленню всіх чотирьох компонентів професійної комунікативної культури.

Організація освітнього процесу, під час якого студенти опановують знання й уміння при виконанні практичних завдань, що поступово ускладнюються, передбачає використання *технології проектного навчання* [44, с. 50]. В її основу покладено сформульований Д. Дьюї принцип «навчання через дію» [26, с. 34], згідно з яким знання мають набуватися через досвід, бути практично спрямованими і сприяти адаптації людини до навколишнього середовища завдяки вмінню використовувати їх у певній ситуації. Розв'язання проблеми потребує поєднання розумової й фізичної праці, що має розвивальну та суспільну цінність. У межах проекту проблема вимагає цілісного розроблення, врахування

різних аспектів її вирішення, теоретичної та практичної реалізації результатів.

У навчальній практиці ЗВО проектні технології застосовуються з метою стимулювання пізнавальної активності студентів, їхнього інтересу до отримання професії шляхом організації самостійної пошукової діяльності, постановки проблем, вирішення яких передбачає володіння системою професійних знань, умінь та їх використання на практиці. Так, конструктивне застосування імітаційних ігор сприяє активному усвідомленню студентами вибору професії та формуванню професійних якостей [35, с. 142]. Використання технології проектів у мовній підготовці допомагає розвинути аналітичне, логічне й асоціативне мислення [12, с. 59]. Водночас проектна технологія передбачає творчу спільну діяльність студентів і викладача, яка потребує володіння значним обсягом загальноосвітніх і професійних знань, комунікативних умінь і навичок. В умовах реалізації проекту викладач має змінити акцент форми набуття знань від пасивного сприйняття до активної участі.

Наприклад, з цією метою широко можна застосовувати техніку «синдикат» як підготовчу до виконання проекту [51, с. 36]. Вона передбачає створення кількох дискусійних груп для одночасного вирішення однієї комунікативної проблеми. Для цього студентам необхідно обговорити запропоновану комунікативну проблему та визначити оптимальні способи її вирішення на основі своїх комунікативних знань і вмінь, а педагог у процесі дискусії стисло фіксує ключові слова або висновки на фліп-чарті або дошці. Обговорення результатів усіма учасниками синдикату дозволяє прийняти правильне рішення. Техніка «синдикат» дозволяє створити атмосферу змагання, конкуренції між командами, що сприяє підвищенню мотивації студентів, їх згуртованості під час виконання завдання, вчить колективній діяльності й толерантності у комунікативній взаємодії, розвиває комунікативні вміння й навички, необхідні для майбутньої професійної діяльності. У її межах можна використовувати й проблемні ситуації, кейс-метод або розроблення проектів.

Технологія проекту сприяє вирішенню важливих педагогічних завдань: посилення мотивації до навчання у процесі трансформації отриманих знань у практичні дії завдяки впливу на емоційно-почуттєву сферу студентів; розвиток креативного мислення студентів шляхом

надання їм можливості творчо опрацювати тематику проекту, самостійно здобуваючи необхідну інформацію не лише з підручників, а й з інших джерел; налагодження успішної паритетної взаємодії суб'єктів навчання під час реалізації різних організаційних форм [34, с. 121–122].

Робота над проектом складається з кількох етапів (табл. 5):

Таблиця 5

Етапи роботи над проектом

№ з/п	Назва етапу	Мета етапу
1.	<i>Підготовчий</i>	Визначення ситуації, прихованої в ній проблеми, накреслення шляхів щодо її вирішення
2.	<i>Планування</i>	Розподіл обов'язків учасників проекту, формування програми його реалізації, розроблення плану в цілому та конкретних дій учасників
3.	<i>Дослідження</i>	Накопичення інформації, необхідної для втілення
4.	<i>Презентація проекту</i>	Реалізація розробленого плану дій
5.	<i>Визначення ефективності</i>	Оцінювання самої діяльності та її результатів

Застосування проектної технології з метою формування комунікативної культури майбутніх психологів забезпечить добровільну участь студентів у проекті та вибір цікавої для них проблематики обговорення; свободу комунікативної взаємодії на засадах взаєморозуміння і конструктивності; ставлення з повагою до поглядів та ідей усіх учасників; надання студентам можливостей вільного й усвідомленого вибору цінностей, моделей поведінки, рішень тощо; рівноправну співпрацю суб'єктів освітнього процесу [46, с. 18].

Під час формування комунікативної культури проектна технологія дозволить майбутнім фахівцям соціономічної сфери: перейти від одержання готових комунікативних знань до їх усвідомленого засвоєння через актуалізацію особистої зацікавленості; розвинути навички самоосвіти й самоконтролю, здатності до самооцінки власної комунікативної

діяльності, пошуку, відбору, презентації інформації; поліпшити навички роботи в команді, групі, професійному колективі.

Отже, цінність проектної технології для формування комунікативної культури майбутніх психологів полягає в тому, що за її допомогою у студентів актуалізується природна потреба у спілкуванні, зокрема й іноземною мовою, виробляються професійно значущі комунікативні вміння та навички щодо лаконічного й зрозумілого формулювання висловлювань, толерантного ставлення до думки інших, здобуття інформації з різних джерел та її оброблення за допомогою ІКТ.

Для успішної реалізації особистісного потенціалу в інформаційному суспільстві професіонал повинен уміти здобувати, вибирати й переробляти інформацію, мати розвинуті комунікативні здібності, «працювати безпосередньо з поняттями, даними та віртуальним середовищем, виконувати роль дослідника, експериментатора, проектанта, перевіряти гіпотези та робити висновки за результатами аналізу додаткових даних і відомостей, що дає змогу глибше осмислювати нові ідеї, встановлювати взаємозв'язки нових понять з раніше вивченим матеріалом» [40, с. 310]. Сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, оброблення, зберігання, поширення, відображення й використання інформації в інтересах її користувачів відображають *інформаційно-комунікаційні технології* (ІКТ). У сучасній професійній освіті спостерігається постійне розширення сфери їх застосування, що відповідає вимогам інформаційного суспільства. Відповідно до цих вимог важливою компетентністю комунікативної культури психологів є інформаційно-технологічна, яка виявляється в умінні використовувати у професійній діяльності знання, вміння й навички щодо роботи з великими масивами інформації.

Серед напрямів використання ІКТ у навчальному процесі актуальними для нашого дослідження є: створення та використання програм контролю і самоконтролю знань; комп'ютерне моделювання виробничих ситуацій, професійних дій і педагогічного процесу [63]. Стосовно професійної підготовки майбутніх фахівців у закладах освіти А. Литвин слушно акцентує увагу на опануванні ІКТ з орієнтацією на їх застосування у професійній діяльності [40, с. 179].

Два основних напрями застосування ІКТ у навчальному процесі виділяє Р. Гуревич: їх безпосереднє використання на практичних заняттях і для організації самостійної роботи майбутніх фахівців. На його переконання, комп'ютер є універсальним засобом навчання, і за допомогою якого можна реалізувати всі види навчальної діяльності [19, с. 24]. Так, у процесі професійної підготовки студентів у закладах вищої освіти ІКТ можна використовувати на заняттях загального та профільного циклу (лекції, презентації, навчальні програми, закріплення отриманих знань під час виконання самостійних дослідницьких завдань, перевірка знань за допомогою комп'ютерних тестів тощо), в організації самоосвітньої роботи студентів, спрямованої на вдосконалення професійно-комунікативних якостей (самонавчання, самоконтроль, повторення вивченого, підготовка до практичних занять тощо).

У процесі професійно-практичної підготовки майбутні фахівці соціономічної сфери мають опанувати спеціальні комп'ютерні програми, оперування якими дозволить майбутнім психологам поглибити та конкретизувати зміст професійно-комунікативної взаємодії, сприятиме швидшому досягненню взаєморозуміння в її ході, що покращить якість їхньої професійної діяльності. До найбільш ефективних видів освіти, самоосвіти і саморозвитку особистості за допомогою ІКТ, що сприяють формуванню комунікативної культури відносимо: самостійний пошук інформації в мережі Інтернет, наприклад в інтерактивних періодичних виданнях, розповсюджених у глобальній мережі, в тому числі англомовних; застосування систем e-learning та m-learning, за допомогою яких студенти можуть одержувати додаткові освітні послуги, самостійно планувати своє навчання й саморозвиток і здійснювати їх за власною обраною траєкторією; створення інформаційно-освітнього середовища, яке сприяє як розвитку інформаційно-навчальної взаємодії між суб'єктами освітнього процесу та засобами ІКТ, так і формуванню самостійної пізнавальної активності студентів; упровадження різного типу педагогічних програмних засобів, спрямоване на розвиток професійної компетентності, активізацію професійно орієнтованої освітньої діяльності та формування інформаційних умінь студентів-психологів.

Вважаємо, що в контексті інформатизації суспільства такий підхід дає змогу майбутнім психологам досягти більш вагомих результатів і

забезпечити їм продуктивний розвиток власної освітньої траєкторії. Отже, застосування ІКТ у процесі самоосвіти і саморозвитку особистості майбутніх фахівців не лише інтенсифікує їхню пізнавальну діяльність, а й дає їм змогу переносити одержувані знання у практичну площину й оцінювати їх за критерієм професійної та особистісної значущості, що сприятиме формуванню прагнення самореалізації психологів у їхній важливій професійній діяльності.

Удосконалення комунікативної культури особистості відбувається протягом усього життя шляхом накопичення досвіду спілкування у взаємодії. Професійна підготовка майбутніх фахівців під час навчання у ЗВО є частиною досвіду, спрямованою на виявлення комунікативних здібностей студентів та їх ефективний розвиток. На наше переконання, врахування специфіки комунікативної діяльності працівників соціономічної сфери потребує застосування в їхній підготовці елементів *педагогічної технології формування комунікативної культури засобами театральної педагогіки*. Вона ґрунтується на концепції К. Станіславського про нерозривний зв'язок психічного і фізичного, духовного і матеріального в поведінці людей на сцені та в житті. Їх педагогічний потенціал щодо формування комунікативної культури «криється у проживанні, переживанні й оцінці реальних або уявних ігрових ситуацій «тут і зараз» у процесі послідовної зміни ролей, активній дії і взаємодії, досвіді подолання конфліктів і комунікативних ситуацій, які потребують рефлексії, стану, що переживається, осмислення свого ставлення до ситуації» [74, с. 76–77]. Технологія формування комунікативної культури засобами театральної педагогіки передбачає опанування мовленнєвих технік, включення в педагогічний процес елементів акторської майстерності щодо вдосконалення невербальної комунікативної поведінки на основі акторських тренінгів тощо.

Її реалізація у процесі професійної підготовки майбутніх психологів здійснюється за допомогою акторських етюдів, імітаційних вправ і рольових діалогів (наприклад, керівник – підлеглий, психолог – клієнт, психолог – родичі клієнта тощо), виконання дій з уявними предметами.

Особливе місце в технології формування комунікативної культури засобами театральної педагогіки займають *майстер-класи і тренінги*. Перші відносять до методу узагальнення й розповсюдження професій-

ного досвіду, який найкраще реалізується на практичних заняттях [44, с. 117]. Майстер-класи можуть проводитися як досвідченими практичними психологами, так і викладачами профільних дисциплін. У ході майстер-класів студенти розвивають комунікативні уміння діалогічної взаємодії, правильного вживання професійної термінології, побудови мовних конструкцій, використання невербальних засобів спілкування у професійній взаємодії. Закріплення цих умінь і навичок відбувається під час проходження навчально-виробничої та виробничої практики.

Тренінг (з англ. train, training – навчання підготовка, тренування) у психолого-педагогічній науці розглядається як група методів, спрямованих на розвиток навчальних здібностей опанування певним складним видом діяльності [27, с. 10]; особлива форма навчання, у процесі якої людина максимально оволодіває новими знаннями, уміннями й навичками; переглядає власні цінності та пріоритети; коригує, вдосконалює та розвиває певні якості та властивості своєї особистості; обирає для себе форми поведінки відповідно до ситуації та власної індивідуальності [43, с. 9]. Педагогічний потенціал тренінгів полягає в можливості забезпечення високої пізнавальної активності студентів, розвитку їхнього рефлексивного мислення й комунікативних навичок [60, с. 561]. Застосування тренінгів у процесі професійної підготовки психологів дозволить за невеликий проміжок часу вирішити завдання інтенсивного формування та розвитку професійно значущих комунікативних компетентностей, необхідних для ефективною трудовою діяльністю.

Наприклад, тренінги особистісного зростання, комунікативності, сензитивності та ін. передбачають застосування сучасних ідей, підходів і технік, які реально допомагають вдосконалити особистісні та професійні якості. Вони спрямовані на формування та розвиток таких необхідних для ефективною професійної діяльності професійно-комунікативних умінь: налагоджувати і підтримувати контакт із клієнтом з урахуванням його вікових, статусних і соціально-культурних характеристик; адекватно використовувати невербальний та вербальний канали спілкування під час взаємодії; налагоджувати зворотний зв'язок; виявляти потреби клієнта, активно його вислуховувати, ставити запитання різного типу, аргументувати з користю для клієнта, грамотно завершувати контакт із клієнтом, а також долати деякі комунікативні бар'єри та працювати із

конфліктним клієнтом [67]. Тренінги містить розвивальний (система тренінгових вправ), інформаційний (інформаційні та роздаткові матеріали для учасників, бланки для виконання вправ) і діагностичний (анкети, діагностичні методики тощо) елементи. Вони побудовані на основі «живих вправ», завдань та ігор, виконання яких допоможе краще зрозуміти специфіку майбутньої професійної діяльності, підвищити рівень комунікативної культури. Більшість запропонованих вправ дають змогу майбутнім психологам виявити й розвинути свій комунікативний потенціал, а конструктивний зворотний зв'язок з боку керівника та інших учасників, а також позитивне заохочення, сприяють формуванню адекватної самооцінки.

Для формування компетентності самопрезентації може бути запропонований відеотренінг ефективною самопрезентації, розроблений О. Пікульовою [53] з метою підвищення рівня особистої ефективності та усвідомленості в сфері самопрезентаційної поведінки представників комунікативних професій. Він спрямований на поглиблене вдосконалення вмінь міжособистісної та професійної комунікативної взаємодії. Програма відеотренінгу містить теоретичні та практичні інформаційні модулі, частину яких можна модифікувати з урахуванням специфіки професійної діяльності майбутніх психологів. У контексті формування їхньої комунікативної культури серед завдань, на вирішення яких спрямований тренінг, відзначимо: формування позитивного іміджу в процесі комунікативної взаємодії; усвідомлення можливості контролю над враженням, яке справляється; розвиток упевненості в собі шляхом виявлення прихованих резервів через осмислення й подолання основних бар'єрів для успішної взаємодії. Тренінг самопрезентації також допоможе майбутнім психологам опанувати тактики і стратегії самопрезентації, серед яких важливе місце займає вміння викликати симпатію у партнера по спілкуванню. Значення тренінгів у формуванні комунікативної культури психологів полягає також у виробленні готовності входити в контакт і спілкуватися з клієнтом, активно взаємодіяти у професійній сфері на засадах взаєморозуміння, успішно працювати в команді, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, досягати поставлених цілей, особистісно самореалізуватися у професії.

Отже, застосування елементів педагогічної технології формування комунікативної культури засобами театральної педагогіки дозволяє комплексно підійти до розвитку комунікативних здібностей студентів, вдосконалити їхні особистісно-рефлексивні, операційно-технологічні й професійно-адаптивні комунікативні компетентності, а також розширити сферу їхньої самостійної творчо-мисленнєвої діяльності.

Застосування комплексу сучасних педагогічних технологій у процесі формування комунікативної культури психологів стимулюватиме когнітивний розвиток особистості, сприятиме підвищенню мотивації студентів щодо вдосконалення комунікативних якостей, виробленню в них професійно значущих комунікативних умінь і навичок, формуванню здатності творчо вирішувати будь-які ситуації у професійній діяльності.

ВИСНОВКИ

Одне з ключових завдань сучасної професійної освіти полягає у формуванні висококваліфікованого конкурентоспроможного на ринку праці фахівця, здатного швидко адаптуватись у виробничих умовах, активно діяти, самостійно приймати рішення, вдосконалюватися у професійній діяльності протягом усього життя. Особистісне та професійне зростання майбутніх фахівців ґрунтуються на вміннях планувати свою діяльність, самостійно підходити до вирішення професійних завдань на основі аналізу здобутої інформації, виконувати заплановане, незмінно отримуючи реальний практичний результат. З метою виконання цього завдання педагогічний процес у ЗВО має відповідати вимогам нинішнього суспільства і ринку праці.

Методика формування комунікативної культури майбутніх психологів спрямована на забезпечення студентів професійно значущими комунікативними знаннями, вміннями та навичками, сприяння їхньому творчому особистісному розвитку й підвищенню їхніх можливостей щодо адаптації та самореалізації у професійній діяльності. Її етапи – усвідомлення, пізнання, актуалізації, адаптації – відповідають компонентам комунікативної культури, узгоджуються з педагогічними умовами і передбачають наступність і взаємозумовленість розвитку належних комунікативних компетентностей. Вона відображає напрями практичної реалізації змісту професійної підготовки і розроблена з урахуванням форм організації теоретичного і практичного навчання і самоосвіти.

Відповідно до нової парадигми освіти вибір методів формування комунікативної культури майбутніх психологів здійснювався з орієнтацією на позиціонування учня як суб'єкта навчання та на його особистісний і професійний розвиток. Тому в методиці домінують активні пізнавальні, тренувальні методи та методи контролю, які передбачають накопичення особистісного досвіду професійно-комунікативної діяльності, дають змогу залучати різні канали сприймання інформації, розвивати комунікативні компетентності шляхом активізації розумових дій, вироблення комунікативних умінь і навичок з опорою на творчі вияви особистості у професійній діяльності.

Значущість пізнавальних методів у процесі формування комунікативної культури психологів полягає в тому, що вони спонукають студентів

до активної пізнавальної діяльності. Завдяки тренувальним методам освітній процес набуває діалогічного характеру, що сприяє ефективному виробленню й закріпленню вмінь і навичок вербальної й невербальної професійно-комунікативної поведінки. Застосування активних методів контролю дає можливість виявити комунікативний потенціал майбутніх фахівців соціономічної сфери, підвищити їхню мотивацію до навчання, стимулювати до систематичної роботи над удосконаленням комунікативних компетентностей, а також розвинути критичне мислення і сформуванати адекватне ставлення до себе як суб'єкта комунікативної діяльності. На це спрямоване використання сучасних педагогічних технологій: особистісно-орієнтованих, інформаційно-комунікаційних, колективної розумової діяльності, контекстного навчання, проектної та технології формування комунікативної культури засобами театральної педагогіки.

Узагальнення результатів апробування методики дозволяє стверджувати, що її використання у професійній підготовці майбутніх фахівців дає змогу підготувати їх відповідно до вимог соціономічної сфери і сформуванати відображені в компонентах комунікативної культури уміння: розуміти клієнтів з метою вибору найкращого способу співпраці з ними; свідомо регулювати власну комунікативну поведінку; адекватно ставитися до поведінки своїх колег; обирати доцільну стратегію комунікативної поведінки у процесі професійної взаємодії; враховувати психологічні особливості клієнтів різних типів і підбирати відповідні комунікативні методи роботи з ними тощо. Упровадження методики передбачає підвищення вимог до педагогічних працівників ЗВО та їхню підготовку до щоденного вдосконалення комунікативних компетентностей студентів у процесі навчально-виробничої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебн. для высш. учебн. завед. Москва : Аспект Пресс, 1998. 376 с.
2. Артюшина М. В. Підготовка методистів навчальних (наукових) центрів ПТО до запровадження технології колективної розумової діяльності учнів. *Четвертий український педагогічний конгрес* : зб. наук. праць. Львів : Сполом, 2014. С. 79–85.
3. Бабанский Ю. К. Педагогика : учеб. пособ. для студ. пед. институтів. / под ред. Ю. К. Бабанского. Москва : Просвещение, 1988. 478 с.
4. Баніт О. В. Формування готовності до самоосвіти інженерно-педагогічних працівників ПТНЗ та ВНЗ I-II рівня акредитації. *Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 3. Ч. 1. С. 216–223.
5. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика: учеб. пособие для инженер.-пед. ин-тов и индустр.-пед. техникумов. Екатеринбург : Деловая книга, 1996. 344 с.
6. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. Москва : Изд-во ИПО МО России, 1995. 336 с.
7. Бовдир О. С. Педагогічні умови виховання комунікативної культури у студентів юристів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вип. 28 [ред. кол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2011. С. 223–229.
8. Брига Т. Р. Інтерактивне навчання як форма організації пізнавальної діяльності. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / Редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. Вип. 26. С. 237–242.
9. Бутенко Т. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2011. 19 с.
10. Васина Е. В. Основные умения и их место в содержании профессиональных образовательных программ : методическое пособие. Санкт-Петербург : СКИ-ФИЯ, 2001. 32 с.
11. Вдовенко І. С. Особливості навчання професійного спілкування студентів університету. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / [За заг. ред. В. І. Сипченка]. Вип. LII. Ч. II. Слов'янськ : СДПУ, 2010. С. 9–16.
12. Вдович С. М., Палка О. В. Сучасні освітні технології мовної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування : метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2013. 128 с.
13. Вербицкий А., Ларионова О. Гуманизация, компетентность, контекст – поиски оснований. *Вестник высшей школы*. 2006. № 5. С. 19–25.
14. Вербицкий А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения : мат. к четвертому заседанию методологического семинара. Москва : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 84 с.
15. Віндюк А. В. Використання проблемних методів у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців із готельно-ресторанної справи. *Науковий вісник*

- Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. 2014. № 2 (13). С. 25–30.
16. Гарматюк Н. Д., Марценюк В. П. Особливості застосування тестового контролю при вивченні іноземної мови у вищих навчальних закладах. *Медична освіта*. 2013. № 3. С. 17–24.
17. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
18. Григорів Н. М. Оптимізація методів формування комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок з іноземної мови. URL : ntkonf.org/grigoriv-nm-optimizatsiya-metodiv-formuvannya-komunikativno-movlennevih-umin-i-navichok-z-inozemnoyi-movi/.
19. Гуревич Р. С. Інформаційно-комунікаційні технології як засіб розвитку майбутніх фахівців. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 1 (86). С. 21–26.19
20. Гуревич Р. С., Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях : навч. посіб. для студ. пед. вищ. навч. закл. і слухачів ін-тів післядиплом. пед. освіти. Київ ; Вінниця : Планер, 2005. 366 с.
21. Дегтярєва Г. С., Руденко Л. А. Теоретичні та методичні основи розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування : навч.-метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2010. 192 с.
22. Дехтяренко О. В. Потенціал контекстного обучения в формировании профессиональной компетентности. *Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти : педагогічна майстерність, творчість, технології* : зб. наук. праць / [за заг. ред Н. Г. Ничкало]. Харків : НТУ “ХПІ”, 2007. С. 403—408.
23. Джойс Б., Вейл М. «Дерево рішень». Метод всех возможных вариантов организации дискуссии. *Учительская газета*. URL : <http://www.ug.ru/01.28/t16.htm>.
24. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2004. 351 с.
25. Долгопол О. О. Особливості професійної підготовки майбутніх фахівців сфери ресторанного обслуговування. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Вип. 11. С. 119–123.
26. Дьюї Д. Досвід і освіта. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.
27. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : ЛГУ, 1985. 166 с.
28. Знаменская С. В. Педагогические условия формирования коммуникативной культуры студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Ставрополь, 2004. 210 с.
29. Зязюн І. А. Дидактичне проектування технологій і методів учіння у вимірах педагогічної дії. *Витоки педагогічної майстерності* : зб. наук. праць. 2010. Вип. 7. С. 63–73.
30. Игненок К. Педагогическая диагностика : пер. с нем. Москва : Педагогика, 1991. 240 с.
31. Іваницька Н. А., Герасименко Т. О. Проблемний метод навчання як основа розв’язування учнями задач у класах фізико-математичного профілю. *Вісник*

- Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. 2013. Вип. 109. С. 56–59.
32. Кларин М. В. Развитие «педагогической технологии» и проблемы теории обучения. *Советская педагогика*. 1984. № 4. С. 117–122.
33. Коваль В. Лінгводидактичні основи формування культури мовлення майбутнього учителя словесника. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини. Вип. 14. 2005. URL: <http://library.udpu.org.ua/zbirnyku-naukovykh-prats-udpu/334-psykholoho-pedahohichni-problemy-silskoi-shkoly-vypusk-14>.
34. Козлова Н. В., Берестнева О. Г., Сивицкая Л. А. Образовательный потенциал акмеологии : коллективная монография. Томск : Изд-во ТПУ. 2007. 145 с.
35. Колісник-Гуменюк Ю. І. Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у медичних коледжах : монографія. Львів : Край, 2013. 296 с.
36. Кравець С. Г. Ключові компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців ресторанного сервісу : результати педагогічного експерименту. *Професійна освіта : проблеми і перспективи*. Київ : ІПТО НАПН України, 2014. Вип. 6. С. 105–109.
37. Кудикіна Н. В. Гра. *Енциклопедія освіти* / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень ; [заст. голов. ред. : О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко ; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 39–140.
38. Кучерук О. А. Методи формування комунікативної компетентності в процесі дидактичного дискурсу. *Вісник Житомирського держ. ун-ту*. Вип. 53. Педагогічні науки. Житомир, 2010. С. 77–81.
39. Лернер И. Я. Показатели системы учебно-познавательных заданий. *Новые исследования в педагогических исследованиях*. Москва : Педагогика, 1990. Вып. 2. С. 3–74.
40. Литвин А. В. Інформатизація професійно-технічних навчальних закладів будівельного профілю : монографія. Львів : Компанія «Манускрипт», 2011. 498 с.
41. Майковська В. І. Шляхи та засоби формування комунікативної культури у вищій школі. URL : <http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%2>.
42. Мальований Ю. І. Форми навчання. *Енциклопедія освіти* / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень ; [заст. голов. ред. : О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко ; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 965–966.
43. Матійків І. М., Якимів А. І., Черняк Т. Г. Основи тренерської майстерності : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А. І. Якиміва. Львів : Компанія «Манускрипт», 2012. 392 с.
44. Никифоров В. И., Сурыгин А. И. Теория и практика высшего профессионального образования. Термины, понятия и определения : учеб.-метод. пособие. Санкт-Петербург : Изд-во Политехн. ун-та, 2009. 141 с.
45. Носова О. І., Чепок В. І. Проблеми сучасної підготовки фахівців сфери обслуговування. *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*. 2012. № 1 (1). С. 115–119.
46. Олійник І. П. Використання методу проектів на уроках англійської мови як один із шляхів формування комунікативної компетентності учня. Котовськ : НМЦ ПТО в Одеській обл., 2012. 19 с.

47. Осницкий А. К. Структура, содержание и функции регуляторного опыта человека : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01; РАО Психологический институт. Москва, 2001. 370 с.
48. Павицкая З. И. Формирование коммуникативных умений студентов в условиях аудиторного обучения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08; Казанский гос. технический ун-т. Казань, 1999. 175 с.
49. Панфилова А. П., Долматов А. В. Взаимодействие участников образовательного процесса : учебник для бакалавров. Москва : Изд-во «Юрайт», 2014. 487 с.
50. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии : активное обучение : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 4-ое изд. Москва : Издательский центр «Академия», 2013. 192 с.
51. Панфилова А. П. Интенсивный образовательный инструментарий для развития коммуникативных умений. *Subject and object of cognition in a projection of educational techniques and psychological concepts* : Peer-reviewed materials digest (collective monograph) published following the results of the LXXXII International Research and Practice Conference and I stage of the Championship in Psychology and Educational sciences (London, June 05 – June 10, 2014). London : IASHE, 2014. P. 35–37.
52. Панчешникова Л. М. Опора на дидактику в методических исследованиях. *Советская педагогика*. 1986. № 5. С. 70–71.
53. Пикулева О. А. Тренинг эффективной самопрезентации. URL : <http://psychologiya.com.ua/psixologicheskie-treningi/3500-trening-effektivnoj-samoprezentaczii.html>
54. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навч. посібник / [О. М. Пехота, В. Д. Будак, А. М. Старева та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти : Видавництво А.С.К., 2003. 240 с.
55. Плахотник О. В. Концепція громадянського виховання в шкільній практиці США. *Рідна школа*. 2010. № 1–2. С. 72–77.
56. Побірченко Н. А. Практико-орієнтована основа професійної адаптації учнів у професійно-технічних навчальних закладах до ринку праці. *Психолого-педагогічні основи професійної адаптації майбутніх фахівців* : монографія / за ред. Г. П. Васяновича. Львів : Сполом, 2008. С. 159–167.
57. Подласый И. П. Педагогика : новый курс. Кн. 1. Общие основы. Процесс обучения. Москва : ВЛАДОС, 1999. 576 с.
58. Пометун О. І., Панченков А. О., Ремех Т. О. Навчання в дії : навч.-метод. посіб. Київ : Вид-во АПН, 2003. 71 с.
59. Прокопова О. П. Роль ситуативних задач у формуванні комунікативної компетентності майбутнього педагога. *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка*. Серія педагогічна. 2011. Вип. 17 : Інноваційні технології управління компетентнісно-світоглядним становленням учителя: фізика, технології, астрономія. С. 172–174.
60. Профессиональная педагогика : учебник для студ., обуч. по пед. спец. и напр. / под ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова. Изд. 3-е, перераб. Москва : Из-во ЭГВЕС, 2009. 456 с.

61. Рабочая книга практического психолога : пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. 640 с.
62. Радкевич В. О. Компетентнісний підхід до розроблення державних стандартів професійно-технічної освіти. *Професійно-технічна освіта*. 2012. № 3. С. 8–10.
63. Роберт И. В. Современные информационные технологии в образовании : дидактические проблемы, перспективы использования. Москва : Школа-Пресс, 1994. 205 с.
64. Рогов Е. И. Личность учителя : теория и практика : учеб. пособие. Ростов н/Д : Феникс, 1996. 512 с.
65. Романова Г. М. Науково-методичний супровід запровадження особистісно-розвивальних технологій навчання у професійно-технічну освіту. *Четвертий український педагогічний конгрес* : зб. наук. пр. Львів : Сполом, 2014. С. 62–69.
66. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности. Москва : Мысль, 1984. 140 с.
67. Руденко Л. А., Матійків І. М. Педагогічний потенціал тренінгових технологій формування спеціально-професійних компетенцій майбутніх фахівців сфери обслуговування. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вип. 19 [ред. кол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.] Київ-Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2008. С. 185–189.
68. Сараєва С. О. Компетентнісний підхід до формування готовності майбутніх кваліфікованих робітників сфери обслуговування до професійної взаємодії. *Молодь і ринок*. 2012. № 6 (89). С. 146–148.
69. Семенов О. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх економістів. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2013. С. 266–270.
70. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. Москва : Логос, 1999. 272 с.
71. Сисоєва С. О. Педагогічні технології. *Енциклопедія освіти* / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень ; [заст. голов. ред. : О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко ; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 660–661.
72. Сікорський П. І. До проблеми класифікації методів навчання. *Вісник Львів. ун-ту*. Серія педагогічна. 2003. Вип. 17. С. 89–98.
73. Скотт Дж. Г. Конфликты и пути их преодоления. Київ : Внешторгиздат, 1991. 190 с.
74. Соломаха С. О. Розвиток педагогічної майстерності викладачів музичного мистецтва та світової художньої культури : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 158 с.
75. Стегалюк А. В., Шкарбуль О. В. Використання методів проблемного навчання на заняттях української літератури як запорука ефективного засвоєння знань. *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*. 2013. Вип. 3 (4). С. 225–230.
76. Технологія. *Тлумачний словник української мови*. URL : <http://eslovník.com>.

77. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2. вид., перероб. і доп. Київ : Голов. Ред. УРЕ, 1986. 800 с.
78. Чернова Е. Н. Современные психолого-педагогические технологии обучения. *Фестиваль педагогических идей «Открытый урок»*. 2005. URL : <http://festival.1september.ru/articles/310937>.
79. Шекшуєв О. А., Горяїнова К. Д. Роль самоосвітньої діяльності студентів. *Сучасні аспекти виховання студентської молоді* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., Харків, 19-20 березня 2009 р. Харків : ХНАМГ, 2009. С. 156–158.
80. Щедровицкий Г. П. Педагогика и логика. Москва : Просвещение, 1993. 410 с.
81. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.
82. Kahne J., Westheimer J. Teaching democracy : what schools need to do. *Phi Delta Kappan*. New York, 2003. Vol. 85. № 1. P. 34–66.
83. Osborn A. F. Applied imagination : principles and procedures of creative problem-solving. New York : Charles Scribner's Sons, 1957. 379 p.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ.....	6
2. ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ.....	23
3. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ 4. ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ.....	46
ВИСНОВКИ.....	62
ЛІТЕРАТУРА.....	64

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Л. Руденко, Р. Сірко, О. Стельмах, О. Вавринів

**МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ**

посібник

Підписано до друку 18.09.2015 р. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 3,8. Обл. вид. арк. 3,8.
Наклад 100. Зам. 485.

м. Львів, вул. Кривоноса, 10